

УКРАЇНСЬКИЙ ПУБЛІЦИСТИЧНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ
UKRAINIAN RESEARCH AND INFORMATION INSTITUTE

Андрій Білинський

ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ В СРСР

МЮНХЕН — 1969 — ЧІКАГО

УКРАЇНСЬКИЙ ПУБЛІЦИСТИЧНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ
UKRAINIAN RESEARCH AND INFORMATION INSTITUTE

Андрій Білинський

ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ В СРСР

Public Organisations of USSR

diasporiana.org.ua

МЮНХЕН — 1969 — ЧІКАГО

I. ВСТУПНІ ЗАВВАГИ

Свобода громадян творити товариства, спілки чи суспільні організації є легітимною дитиною Французької революції. Йдеться не про господарські організації, товариства чи спілки, що мають на меті економічні цілі, бо такі існували далеко до Французької революції. Згадати тут хоча б середньовічні цехи. Адже й абсолютні монархи мали свій інтерес в тому, щоб «середній стан» займався господарським, головню торговельним, життям в різних формах. Коли ми говоримо про свободу корпорацій (товариств, організацій), то маємо на думці певний устрій інститут, який гарантує громадянам право не тільки вільно висловлювати свою думку, але й творити колективні організаційні форми, в яких громадянин проявляє свою активність. Людина — дуже скомплікована істота. Вона має дуже широкий діапазон заінтересувань. Політика, наука, мистецтво, соціальне життя, релігія — ось це ділянки, в яких індивід себе проявляє. Його творчість є рушійною силою поступу. Досвід показує, що індивідуальні прояви людської активності, хоча як вони корисні, затримуватися мулять на половині дороги, коли людям буде заборонено вільно організуватися, щоб в організованій формі торувати шлях для своїх поглядів, в організованій формі відстоювати свої соціальні, політичні, національні чи культурні інтереси.

Цікаво було б пригадати історичний аспект устрійового інституту свободи корпорацій. Вона народилася як реакція на політично-соціальні шаблони феодального суспільства з його поділом на «стани» (аристократія, духівництво, міщанство, селянство ітд.) і на претенсії абсолютистичної влади монархів підчинити собі всі прошарки суспільства та контролювати його. У феодальному суспільстві не вільна людина творила життя; вона приходила на світ, застаючи вже готові форми суспільства, і мусіла ці форми приймати як даність. І тільки щасливому випадкові Шевченко завдячу-

вав його «викуплення з крипацтва». Феодальне суспільство мало свою, так мовити б, ідеологічну надбудову. Кожна спроба підважити закоріненні догми в ділянці філософії чи взагалі духового життя вважалася революційним актом. А все ж таки час робив своє. Феодальному режимові не вдалося затримати розвитку духа часу. Революційна думка, що всі люди родяться вільні й рівні та що нерівність витворюється тільки внаслідок несправедливих устроєвих форм, стала з часом самозрозумілістю і довела до Французької революції. Ці ідеї проторували собі шлях у всіх країнах Західньої Європи, а на початку цього сторіччя пробралися також і на Схід Європи. Нема сумніву, що коли не було б прийшло до першої Світової війни і більшовицької революції в Росії, царська Росія була б повільно демократизувалася і переходила на устроєву форму конституційної монархії, так як це сталося в монархічних Австрії та Німеччині.

Все ж таки цей процес в Росії знаходився у своїх початках. Тому-то ні ідея конституції, ні ідея громадських свобід повної реалізації не зазнали. До першої Світової війни Росія залишилася самодержавною монархією. Громадські організації як вільні корпорації громадян мусіли вести півлегальний спосіб існування, якщо вони справді були вільними. Усюди в легальних організаціях царський державний апарат хотів тримати свою руку. Внаслідок того ці організації, як наприклад, Географическое общество, ставали напівдержавними. Серед російського суспільства, головно студентства, творилися різні «кружки» поступових напрямків. Дізнавшись про це, поліція їх не ліквідувала, а толерувала й пантрувала, щоб вони не стали вогнищем протидержавних акцій. Щоб виконати це завдання, поліція виплекала систему конфідентів, себто довірених осіб, які її постійно інформували про працю і членів такої напівлегальної організації. Деякі дослідники доказують, що таким конфідентом мав бути й Сталін.

На відтинку національних меншостей, до яких належали також українці, царський режим був особливо чуйний. Це й причина, чому до першої Світової війни українцям важко було організуватися навіть у напівлегальні організації, бо за це їх чекали в кожному випадку більші репресії, як російських революційних демократів. Їм безпечніше було ставати членами російських кружків і в тих рамках боротися проти самодержавного режиму. А ті із них, що хо-

тіли в організованих формах відстоювати національні ідеали, були примушені виїздити до Галичини, де закони вже дозволяли організуватися в легальні товариства. Так зробили Чикаленко та Грушевський. Отже, не якась вроджена українцям пасивність, як це намагався доказувати свого часу Дмитро Донцов, а брак об'єктивних передумов зупиняв національний розвиток українців на Придніпрянщині. Визвольна боротьба 1917—1920 рр. застала нас тому невідготованими.

В австрійській Галичині малася справа куди краще. Від 1848 року українці могли проявляти свою активність в організаційних формах. Поляки дивилися на організований український національний рух кривим оком, робили перешкоди. Та проти тих перешкод можна було боротися, бо закон дозволяв на товариства й організації. Аналогічно малася справа на українських землях під Польщею в періоді між двома світовими війнами. Тільки тому, що ми мали легальну можливість творити свої власні політичні партії, основувати товариства й організації, ми мали можливість зорганізувати нашу національну силу. Це саме можна сказати про українців в Чехословаччині, хоча їх було мало й жили вони серед особливих умов. Гірше було на українських землях під Румунією.

З цього треба зробити висновок, що принцип свободи корпорацій є важливою передумовою розвитку національності в багатонаціональних державах або державах, де побіч панівної національності існують національні меншості. Там, де цей принцип негується, там заборона легально організуватися в товариства та інші об'єднання є одною із форм чи засобів національного поневолення. Та й не тільки національного. Якщо ця заборона звертається не тільки проти певної національності, як наприклад проти німців в Ельзасі і Лютрінгені, а стає загально обов'язковим принципом, вона створює поважні перешкоди для релігійного, культурного та політичного життя.

Принцип свободи корпорацій має свій правний аспект. В державах, яких конституції проголошують свободу корпорацій, закони вимагають певних формальностей. В часах, коли принцип свободи корпорацій зустрічав перешкоди з боку держави, адміністраційні уряди узалежнювали легальне існування якогось товариства від виразного дозволу цих урядів, себто т. зв. концесії. На протилежному полюсі концесійної системи закорінився принцип повної свободи

корпорацій, який не вимагає ні дозволу з боку влади, ні навіть реєстрації.

Ця остання система створила певні небезпеки. Основане товариство може заключати договори у власному імені. Коли ж з цього приводу дійде до непорозумінь і до цивільних процесів, то виринає питання майнової відповідальности за дії товариства. Хто відповідає за зобов'язання товариства: товариство своїм власним майном, органи товариства, його управа чи кожний із членів особисто? Щоб обминути ці труднощі, більшість держав культурного світу ввела певні мінімальні законні вимоги, які товариство при оснуванні мусить виконати. Товариство мусить мати свій статут, в якому мусять бути зазначені назва, місце осідку, спосіб вибирання управи, дані про членство ітп. Статут, якщо він відповідає законним вимогам, має бути зареєстрований. З тою хвилиною товариство стає «правною особою» себто має право як товариство (а не як поодинокі фізичні особи) брати участь в «економічному обороті». Воно може мати своє власне майно й відповідає тільки тим майном (а не також і майном своїх членів) за свої зобов'язання. При реєстрації державний урядовець перевіряє статут і може відмовити його реєстрації, коли він суперечить конституції чи законам. Але коли статут відповідає законам, цей урядовець мусить зареєструвати товариство.

З того виходить, що проблема свободи корпорацій пов'язана з державним і економічним устроєм. В одних державах конституція і правний порядок можуть бути ліберальними й тоді поле для творення товариств та інших корпорацій безмежне. В інших державах воно обмежене, а в деяких взагалі не існує.

Товариства та інші корпорації належать в основному до приватної сфери громадян. Тільки винятково корпорації отримують публічні права й тоді вони виконують також певні державні функції. До таких публічно-правних корпорацій в Західній Європі належать громади як форми самоврядування (міська громада, сільська громада), радіо, телевізія, різні академії наук, а навіть в деяких державах (Італія, Німеччина) церква. Робітники цих корпорацій вважаються тому урядниками, які в деяких відношеннях (наприклад, соціального забезпечення) зрівняні з державними урядниками. Тому-то священики в Німеччині отримують пенсію як державні урядовці.

В Радянському Союзі існують також корпорації. З бігом

часу витворилася для них «казьонна» назва «громадських організацій». Українська Радянська Енциклопедія пише таке про радянські «громадські організації»:

«Громадські організації в СРСР — добровільні об'єднання трудящих, які мають на меті сприяти розвиткові організаційної самодіяльності і політичної активності народних мас. Право радянських громадян створювати громадські організації передбачено ст. 126 Конституції СРСР (ст. 106 Конституції УРСР). До громадських організацій відносяться професійні спілки, кооперативні об'єднання, організації молоді, спортивні і оборонні організації, культурні, технічні й наукові товариства. Найбільш активні і свідомі громадяни з лав робітничого класу, трудящих селян і трудової інтелігенції добровільно об'єднуються в комуністичну партію Радянського Союзу, яка є передовим загonom трудящих в їх боротьбі за побудову комуністичного суспільства і являє собою керівне ядро всіх організацій трудящих як громадських так державних...»

Цей останній мовний зворот («являє собою керівне ядро всіх організацій трудящих як громадських, так і державних») є записаний у конституціях СРСР та всіх союзних республік, отже, є конституційною нормою, згідно з якою партійні ячейки керують кожним державним урядом і кожною громадською організацією. Він відзеркалює особливість радянського державного і суспільного устрою. Через те проблема радянських «громадських організацій» не є приватною, тільки публічною проблемою. З бігом розвитку усталізувався в СРСР певний державний лад, що спершу називався «системою диктатури пролетаріату», а від XXII партійного з'їзду називається «політичною організацією суспільства» або «системою соціалістичної демократії». В усіх галузях життя перебрала партія з її всеохоплюючою політичною, господарською, соціальною і культурною програмою к е р і в н и ц т в о . Через те організація радянського суспільства отримала виразно однобічну форму. З одного боку вона мала стати певною цілеспрямованою організацією, а з другого певним механізмом. Тому-то і визначний знавець адміністративного права СРСР Ц. А. Ямпольская інтерпретує вислів «організація» в подвійному сенсі.¹ З одного боку організація означає «процес ке-

¹ Ц. А. Ямпольская, Общественные организации и развитие социалистической государственности, Москва 1965, стор. 7.

рівного впливання на суспільство» себто керування суспільства партією (динамічний фактор). З другого боку вона розуміє організацію суспільства «статично» як сукупність форм людських об'єднань. Між «статичним» і «динамічним суспільством» існує певне взаємовідношення. Динамічне суспільство репрезентує партія як «громадська організація вищого типу», яка творить статичні форми людських об'єднань, щоб в той спосіб охоплене населення вести до комунізму. Такі вислови чи визначення для цих форм, як «ричаг», «підойма» чи «трансмисія», що їх вживають для функціонального окреслення поодиноких ланок механізму диктатури пролетаріату, це не винахідки Сталіна; ними послуговувався вже Ленін. Їх можна знайти в постановках партійних конференцій 20-их років.

До функціональних ланок «політичної організації суспільства» зараховує радянська теорія і практика «державу», «профспілки», «кооперативи», «творчі спілки» і «добровільні товариства трудящих». Кожна із тих ланок політичного механізму має власні функції і завдання, визначені керівництвом партії. «Держава» згідно з радянською доктриною є тільки одна із організаційних форм суспільства. Свого часу Ленін принагідно сказав про державу, що це тільки «різновидність» чи відміна громадських організацій,² (а мабуть розумів навпаки: громадські організації є різновидністю державних).

Кожна із тих організацій має свої характерні риси. «Держава» охоплює ціле населення СРСР і в тому розумінні являє собою примусову організаційну форму в той час, коли всі інші громадські організації є «добровільними» і охоплюють собою тільки частину населення. Профспілки мають біля 65 мільйонів членів, комсомол біля 20 млн., кооперативи (разом з колгоспами) біля 70 млн, і т. д. Згідно з радянською теорією — і це саме цікаве — держава не стоїть понад цими добровільними організаціями, тільки є з ними рівнорядною громадською організацією, отже, не охоплює їх. Особливість держави лежить в тому, що вона встановлює загально обов'язкові приписи і норми, тоді коли норми інших громадських організацій зобов'язують тільки їх членів.

Всі ці категорії дуже схематичні і не обґрунтовані переконливими аргументами. Адже норми держави зобов'язують

---

² А. І. Лук'янов — Б. М. Лазарев, Советское государство и общественные организации, Москва 1961, стр. 24.

також тільки її членів. А що членами є всі її гурмадяни, то вони зобов'язують усіх, отже, й членів інших громадських організацій, а тим самим і самі організації. З цього виходить, що держава стоїть таки понад тими організаціями. Але радянські теоретики проходять побіч цих очевидних суперечностей.

Після цих загальних завваг переходимо до нашої властивої теми — громадських організацій в СРСР, при чому ми залишаємо на боці кооперативи, а зокрема колгоспи, бо, по-перше, це господарські організації, а по-друге, це окрема проблема, яка заслуговує на обговорення в окремій праці.

II. ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД

1. ПЕРІОД 1918—1922

В періоді т. зв. воєнного комунізму (1918—1921) більшовицький уряд зосереджував свої зусилля на переорганізацію господарства на комуністичних основах. Сама система в той час була ще заслаба, щоб життєві процеси в суспільстві підчинити всебічній контролі уряду. В той час видано цілий ряд декретів, якими регульовано питання таких господарських організацій і об'єднань як трести, кооперативи, акційні спілки тощо. Негосподарські об'єднання отримали тільки з часом їх правну основу.

а) Особливе становище церкви

Виняток в тому відношенні творила церква. Дня 23 січня 1918 р. Рада Народних Комісарів (РНК) видала декрет «Про відділення церкви від держави і школи від церкви»,³ який впроваджував для правного становища церкви як корпорації такі важливі постанови:

1. Церкву відділяється від держави.

2. В межах Республіки забороняється видавати будь-які місцеві закони чи постанови, які звужували б чи обмежували б свободу сумління або встановлювали б які би то не було вигоди чи привілеї на основі конфесійної приналежності громадян.

3. Кожний громадянин може визнавати яку захоче релігію або не визнавати ніякої. Всякі позбавлення прав, зв'язані з визнанням якої б то не було віри або невизнанням ніякої віри, зносяться.

Примітка: Із усіх офіційних актів всякі вказівки на релігійну приналежність і неприналежність громадян викреслюється.

---

³ Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского Правительства, 1918, ч. 18, стор. 263.

4. Дії, державних та інших публічно-правних громадських інституцій не супроводяться ніякими релігійними обрядами чи церемоніями.

5. Вільне вживання релігійних обрядів гарантується постільки, поскільки вони не порушують громадського порядку і не сполучені з замахом на права громадян Радянської республіки. Місцева влада має право робити всі потрібні заходи для забезпечення в тих випадках громадського порядку й безпеки.

6. Ніхто не сміє, покликуючись на свої релігійні погляди, ухилитися від виконання своїх громадських обов'язків. Винятки від тої засади, під умовою заступлення одного громадського обов'язку другим, в кожному окремому випадку допускається за постановою суду.

7. Релігійна клятва чи присяга зносяться. В необхідних випадках складається тільки торжественну обіцянку.

8. Акти громадянського стану ведуться виключно цивільними урядами: відділами запису шлюбів і народжень.

9. Школу відділюється від церкви. Навчання релігійних віронавчань у всіх державних і громадських, а також і приватних учбових закладах, де викладаються загальноосвітні предмети, не дозволяється. Громадяни можуть навчатися та вчитися релігії приватним способом.

10. Всі церковні і релігійні товариства є підпорядковані загальним постановам про приватні товариства та їх об'єднання і не користуються жодними перевагами та субсидіями ні від держави, ні від місцевих автономних і самоуправних установ.

11. Примусове стягання податків в користь церковних і релігійних товариств, як і засоби примусу чи покарання з боку тих товариств над їх членами, недопустимі.

12. Церковні і релігійні товариства не мають права володіти власністю. Вони не мають права юридичних осіб.

13. Ціле майно існуючих в Росії церковних і релігійних товариств проголошується народним добром. Будинки і предмети, призначені спеціально для богослужбових цілей, передаються за постановами місцевої або центральної державної влади в безплатне користування відповідних релігійних товариств».

Ми поминаємо політичну сторінку ставлення більшовиків до релігії і церкви, яка пробивається із змісту цього

декрету. Зовнішньо вона подібна до становища тих держав, які ставляться індіферентно до релігії і церкви та вважають релігію приватною справою кожного громадянина. В цьому випадку цікавить нас становище церкви як корпорації. Згідно з точкою 10 декрету «всі церковні і релігійні товариства є підпорядковані загальним постановам про приватні товариства». В дійсності становище церкви було гірше, що зрештою виходить з самого декрету. В ньому ж сказано, що церковні і релігійні товариства не мають права володіти власністю. Як такі вони не сміють мати майна. В той сам час іншим приватним товариствам дозволялося мати майно. Церкви та предмети для богослужбових цілей держава перебрала в свою власність. Коли вірні хотіли з них користати, то мусіли внести відповідне прохання до місцевої влади. Під проханням потрібно було підписів не менше 20 громадян. Коли влада поставилася позитивно до прохання, то заключала з тими громадянами умову, якою передавала будинок і церковні предмети в користування, а громадяни зобов'язувалися відправляти релігійні практики з «пошануванням революційного порядку». В цій умові була також клявзуля, що місцева Рада може кожної хвилини відібрати користування будинком громадянам, якщо для задовільнення громадських потреб нема інших приміщень. Все ж таки для цього потрібно було згоди Центрального Виконавчого Комітету союзної республіки.⁴ Релігійна громада відповідала за всі шкоди, які постануть в зв'язку з користуванням церковного будинку.

б) Інші організації

До добровільних об'єднань належали також політичні партії, яких після розбиття партії соціал-революціонерів не стало. (Про КП диви далі). Та існували ще професійні організації та об'єднання, які частинно були керовані Комуністичною партією, а частинно розвивали автономну діяльність в атмосфері революційних перемін.

В той час ще влаштовувано різні з'їзди та конференції. Щоб цю діяльність підібрати під державну контролю, Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет (ВЦВК) видав 12 червня 1922 р. декрет «про порядок скликування

---

⁴ А. Ф. Евтихийев, Основы советского административного права, Харків 1925, стор. 213 і наст.

з'їздів і загальноросійських конференцій різними організаціями й об'єднаннями та про реєстрацію тих організацій».⁵

Ст. 2 цього декрету уповноважувала Народний Комісаріят Внутрішніх справ (НКВС) протягом двох тижнів після опублікування декрету перевести «реєстрацію всіх товариств, організацій і об'єднань (наукових, релігійних, академічних та інших) за винятком товариств, зорганізованих у Всеросійській Центральній Раді Профспілок». Товариства, організації та об'єднання, які себе в передбаченому декретом реченні не зареєстрували, підлягали «негайній ліквідації». Скликання конгресу зареєстрованих товариств чи об'єднань вимагало згоди НКВС або — якщо йдеться про місцеві з'їзди чи збори — згоди відповідної місцевої влади (практично місцевого органу НКВС).

Цей короткий декрет, що складався з двох статей, впроваджував строгу концесійну систему творення нових товариств і об'єднань. Ст. 2 того декрету вказувала: «не допускати відкриття нових товариств і об'єднань без відповідної реєстрації в НКВС після затвердження статуту відповідним органом». Деталі оснування нових товариств регулював декрет ВЦК і РНК з 3 серпня 1922 р. «про порядок затвердження і реєстрації товариств та об'єднань, що не керуються метою зиску, і порядок нагляду над ними»⁶ та «Інструкція в справі реєстрації товариств, об'єднань і союзів» з 10 серпня 1922 р.⁷ як також «Інструкція в справі видавання дозволу на скликання з'їздів і зборів різних організацій, товариств і об'єднань».⁸

2. ВАЖЛИВІШІ ПОСТАНОВИ РАДЯНСЬКИХ ЗАКОНІВ ПРО ТОВАРИСТВА З 1922 Р.

Закони про товариства з 1922 р. стосувалися до певної групи організацій, для яких уведено назву «товариства і організації без мети зиску».⁹ Отже, ці закони не стосувалися до організацій, яких основною метою було піклування мате-

⁵ Собрание Узаконений РСФСР, 1922, ч. 40, стор. 477.

⁶ СУ РСФСР 1922, ч. 49 ст. 622

⁷ СУ РСФСР 1922, ч. 49 ст. 623.

⁸ СУ РСФСР 1922, ч. 49 ст. 624.

⁹ У «Вестнике Московского Университета» 1966 ч. I стор. 87 і наст. появилася стаття Беляєвої «Из истории добровольных объединений трудящихся (1917—1936 гг.)», в якій ця авторка подає радянську літературу до цього питання. Вона є дуже вбога. Цікаве те, що цитовані

ріяльними і господарськими інтересами їх членів, наприклад, до кооператив, становище яких регулювали інші закони. Законом про товариства з 1922 р. не підлягали також профспілки, партійні організації і — як це виходить з духа закону про товариства — також і релігійні товариства.

Закон про товариства робив виразну різницю між 1) затвердженням статуту, 2) реєстрацією товариства і 3) наглядом над його діяльністю.

До 1):

В першій стадії оснування товариства складано проект статуту, який мусіли підписати принаймні 10 членів-основників з заподанням імені, прізвища, також по батькові, і адреси. Цей проект в трьох примірниках треба було предкласти відповідному урядові до затвердження, а саме центральному НКВС, якщо йшлося про товариства, що охоплювали своєю діяльністю цілий край, або т. зв. відділові управління виконавчого комітету губернії чи пак області, якщо йшлося про місцеві товариства. В статуті треба було обов'язково подати а) назву товариства, мету, територіяльний засяг і форму його діяльності, б) спосіб поступлення і виходу членів з товариства, в) висоту членських внесків і спосіб їх вплати, г) склад і організацію розпорядчих органів, спосіб їх організування і доповнення, їх компетенцію і місце перебування, ґ) реченець і спосіб скликання загальних зборів та їх компетенцію, д) спосіб ведення звітування і завідування господарською частиною їх організації, е) спосіб зміни статуту і є) спосіб ліквідації товариства.

НКВС чи пак відділ управління мали прийняти прохання на затвердження статуту і впродовж одного місяця дати відповідь. Державні органи могли відмовити затвердженню статуту тільки тоді, коли він був суперечний з конституцією або державними законами. Відмова затвердження мусіла бути передана на письмі й основно обґрунтована. Проти відмови прислуговував членам-основникам відклик до ВЦВК чи до президії виконавчого комітету області чи губернії. Закон передбачував подібну процедуру при зміні вже затвердженого статуту.

З того бачимо, що члени-основники виступали перед урядами з автономною ініціативою і коли уряд відмовив затвердженню статуту, перед ними лежав відкритий шлях до

нею автори, як і сама авторка, не заторкують істоти розвитку радянського корпораційного права.

вищих урядів. Цей спосіб не відрізнявся багато від способу який існував у деяких західних демократичних державах, хоча радянські органи мали більші компетенції над контролею товариств і більші можливості відмовити затвердженню статуту.

До 2):

Затвердження статуту ще не давало права товариству розвивати свою діяльність. Після затвердження статуту треба було ще зареєструвати товариство в НКВС чи в його місцевих відділах. Треба було тому внести відповідне прохання, а до прохання долучити: а) протокол основуючих зборів в трьох примірниках, б) статут в трьох примірниках, в) відпис прохання про затвердження статуту відповідним адміністраційним органом в трьох примірниках, г) посвідчення про місце осідку виконавчого органу товариства, про його територіяльний засяг діяння, про місце осідку запроєктованого відділу і його уповноваженого, ґ) список членів-основників, подаючи про них дані в трьох примірниках за таким зразком: прізвище, ім'я і по батькові, місце замешкання і адреси, соцпоходження, суспільне і службове становище від 1914 року, партійна приналежність і маєтковий стан, і д) штемпльова оплата у висоті 100 карбованців. На основі тих прилог dokonувано реєстрацію товариства, про що виписувано товариству спеціальну посвідку, яку треба було переховувати в актах товариства. Дальшою вимогою повної реєстрації товариства було опублікування статуту товариства в «Собранию Законов и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства».

До 3):

НКВС та відділи управління виконавчого комітету, при якому товариство було зареєстроване, були зобов'язані виконувати нагляд над діяльністю товариства та його відділів чи філій з точки зору їх згідності з чинними законами. З цею метою НКВС і відділи управління отримали право господарську й фінансову діяльність зареєстрованих товариств кожночасно контролювати з точки зору її згідності з законами і зі статутом. Коли стверджено якісь неправильності, то НКВС чи відділ управління приймали постанову розв'язати товариство. Проти цієї постанови прислуговував товариству відклик, подібно як це було при відхиленню затвердження статуту. Однак треба сказати, що розв'язання товариства вважалось винятковим потягненням; його стосували тільки тоді, коли товариство розгорнуло чи до-

пустило свідому протизаконну діяльність. Коли ж цього не було, а порушення закону чи статуту наступило через недогляд чи легкодушність керівних органів, то державні органи вказували на це управі товариства відповідним письмом і вимагали усунути наслідки такої діяльності. Щойно тоді, коли управа товариства цього не зробила, державні органи розв'язували товариство. Отже, і в випадку виконання контрольних функцій державні органи гляділи на товариства як на твори від держави незалежні, вимагали від них тільки шанувати закон і статут.

Одночасно Центральний Виконавчий Комітет видав «Інструкцію в справі видавання дозволів на скликання з'їздів та зборів різних організацій, союзів і об'єднань».¹⁰ Ці організації, союзи і об'єднання були зобов'язані внести відповідне прохання до НКВС два місяці до запланованого З'їзду чи конференції, якщо йшлося про з'їзд республіканських розмірів, чи пак один місяць до з'їзду, якщо йшлося про місцевий з'їзд. До прохання слід було долучити прилоги:

- а) Посвідку про зареєстрування в НКВС і затвердження статуту (в трьох примірниках),
- б) постанову виконавчого органу союзу чи об'єднання про час, місце й мету з'їзду (в трьох примірниках),
- в) програму з'їзду (в трьох примірниках) і
- г) докладні дані про ключ, за яким товариства висилатимуть своїх представників, як також про приблизне число учасників.

Крім того треба було вплатити адміністративну оплату у висоті 100 карбованців. НКВС був зобов'язаний впродовж трьох днів, а губерніяльний виконавчий комітет впродовж одного тижня, перевірити, чи організація чи об'єднання належним способом зареєстровані і чи їх статут затверджений, а також чи програма з'їзду є згідна з метою тої організації та її статутом. Впадає в очі довший реченець для перевірки губерніяльним виконкомом як НКВС. Звичайно, це тому, що губерніяльний виконком мусів в цих справах зв'язуватися з центром, а це вимагає довшого часу. Ст. 2 «в» Інструкції виразно вказувала на те, що відповідні державні органи є зобов'язані зв'язатися з відповідним відомством (центральним урядом) в справі побажанности даної конференції чи

---

¹⁰ «Инструкция по выдаче разрешения на созыв съездов и собраний различных организаций, союзов и объединений» з 10 серпня 1922 СЗ РСФСР 1922 нр. 49 ст. 624.

з'їзду. Відповідь в справі дозволу чи відмови з'їзду мала бути доставлена відповідній організації два тижні до з'їзду, якщо з'їзд був місцевий, чи місяць до з'їзду, якщо він мав бути республіканським.

Інструкція виразно зазначувала, що вона не стосується:

- а) до з'їздів і конференцій профспілок, скликуваних в порядку, визначеному Центральною Радою Профспілок,
- б) до з'їздів та конференцій більшовицької партії, скликуваних у порядку, встановленому ЦК партії,
- в) до конференцій керівників відділів чи окремих галузів господарства «чисто відомчого характеру». В цих випадках вистачало повідомити НКВС чи пак губерніяльний виконком у відповідному реченці.

Аналізуючи радянські закони про товариства, Євтіхiev приходить до висновку, що в той час існували дві системи: «явочна» і «концесійна». Згідно з першою при організуванні з'їздів та конференцій державними інституціями, профспілками та партійними організаціями вистачало саме повідомлення відповідного виконкому чи НКВС, щоб можна було завчасу подбати про публічний порядок. Концесійна система, себто система дозволу, була обов'язкова для приватних (отже, тоді ще існували приватні!) організацій та об'єднань.¹¹ З того виходить, що все, що знаходилося поза партією, державою і профспілками, вважалося ще приватним. З другого боку вже тоді не було якісної різниці між державними, профспілковими і партійними організаціями. Всі вони вже були, так мовити б, монополізовані.

Після створення СРСР появилися в 1924 р. відповідні закони, які розмежовували компетенції СРСР, союзних республік і обласних адміністративних органів.

3. ЗАКОН ПРО ТОВАРИСТВА З 1928 РОКУ

Розентузіязмоване революційними ідеями і ідеалами, населення соціалістичної республіки проявляло неабияку динаміку. Творилися різні літературні кружки з виразним ідейним і політичним зафарбуванням. За їх ініціативою, звичайно, з узглядненням цензурних вимог, появлялися

---

¹¹ Евтихiev, там-же стор. 221.

твори поетів і письменників. Державні видавництва не йшли ще так далеко, щоб контролювати всі деталі змісту тих творів. Вистачало, щоб вони були «соціалістичні» і скеровані проти «буржуазії». Крім того існували спортові товариства, а також ніби-то товариства, ніби групи при місцевих радах, які офіційно сприяли радам, але мали певну автономію і створювали для «лябільних», супроти партії не зовсім лояльних, елементів певні можливості громадсько активізуватися. В 1928 році прийнято перший загальнодержавний план розвитку народного господарства, який вимагав реорганізації цілого суспільства на таких засадах, які сприяли б найкращому виконанню цього плану. Мабуть, це було й безпосереднім мотивом реформи законодавства про корпорації. Йшлося про докладну й усебічну контролю «приватних» товариств і чистку їх від «непевних» елементів. Та ще до того часу була на Україні спроба питання товариств і організацій регулювати не «інструкціями», а якимось законодавчим актом, який обмежував би самоволю адміністративних органів. В РСФСР і УРСР вирунула була думка усистематизувати всі адміністративні розпорядки, що стосувалися питань державної безпеки, охорони громадського порядку і діяльності міліції, у формі адміністративного кодексу. Та тільки на Україні потрактували ці справи поважно. В січні 1926 р. створено окрему комісію, яка мала доповнити вже існуючий проект Адміністративного кодексу новим законодавством. Адміністративний кодекс був остаточно прийнятий в жовтні 1927 р. і вводився в дію з 1 лютого 1928 р.¹² Цей кодекс з відповідними змінами діє і сьогодні. Треба при цьому підкреслити, що Україна одинока із всіх союзних республік має Адміністративний кодекс. Розділ 9 кодексу присвячувався правилам організації і діяльності товариств, союзів, клубів, з'їздів і зборів. У розділі 10 викладалися правила про культу, а в розділі 11 — правила про прилюдні видовища і розваги.

В 1928 р. повіяв вже інший вітер. В РСФСР постановою Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету (ВЦИК) і Ради Народних Комісарів (РНК) з 6 лютого 1928 опубліковано закон «про затвердження положення про товариства і союзи без мети зиску».¹³ Вже сам факт, що текст цього

¹² Історія держави і права Української РСР, Київ 1967 том I, стр. 523.

¹³ Постановление Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров «Об утверждении Положе-

закону був опублікований в ч. 51 «Відомостей Центрального Виконавчого Комітету СРСР і Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету РСФСР», вказує на те, що цей закон був директивою урядам інших союзних республік, отже й УРСР, видати тотожні закони за своїм підписом. Та й із ст. 27 цього закону виходить, що його обов'язкова сила була ширша й виходила за рамки РСФСР. Ця стаття регулювала правне становище товариств і союзів, які своєю діяльністю охоплювали цілу територію СРСР. Відповідними українськими законами ми не розпоряджаємо і тому користуємося текстом російського закону. Невиключене, що закон УРСР в певних точках відхилювався рід російського закону, але в істоті речі він з ним покривався.

Закон з 1928 року зносив рівночасно всі дотеперішні закони та інструкції в справі організації і контролі товариств та союзів. Закон сам був значно обширніший як усі дотеперішні положення та інструкції і складався з трьох розділів: 1. загальні постанови, 2. порядок затвердження статутів і 3. порядок реєстрації товариств і союзів. Ст. 2 дефініювала поняття «товариств і союзів без мети зиску». Це мали бути «добровільні об'єднання громадян», які за предмет своєї спільної діяльності вибирають мету, не зв'язану з матеріальними користями для членів об'єднання чи задовільненням їхніх господарських потреб. Товариства як такі могли проте вести підприємства і виконувати господарські завдання, якщо це пов'язувалося з метою товариства і сприяло здійсненню цієї мети, наприклад, видавнича діяльність, лабораторії, експериментальні станції ітп. Шляхом об'єднання двох або більше товариств з тою самою або подібною метою творився союз.

Подібно як і в попередніх законах, зобов'язувала засада, що товариство не сміє розвивати своєї діяльності до затвердження статуту і переведення реєстрації. Між затвердженням статуту і реєстрацією товариства можна було провадити тільки певну організаційну діяльність, як приєднання членів, вибір виконавчих органів тощо. Отже затримано строгу концесійну систему з двоетаповими актами постанови товариства: затвердження статуту і переведення реєстрації. Все ж таки в дотеперішньому порядку затвердження статутів і переведення реєстрації введено певні змі-

---

ния об обществах и союзах, не преследующих целей извлечения прибыли». СЗ РСФСР 1928, нр. 22 стр. 157.

ни, які відображають справжні пляни законодавця. Ці зміни були такі:

1) Проект статуту мусів бути підписаний принаймні 10-ма членами-основниками. Компетентний до затвердження статуту орган повинен був зв'язатися з ресортом, до компетенції якого належав засяг діяльності товариства, і вимагати від нього становища та пояснень в різних питаннях. Коли ж впродовж одного місяця не наспіли від ресорту жадні застереження чи інформації, то компетентний до затвердження статуту орган мав право переходити до розглядання прохання про затвердження. Цікавою була стаття 18 закону:

«У випадку отримання від компетентних в ділянці запланованої діяльності товариства чи союзу органів становища про конечність заміни деяких основників адміністративні органи, не відмовляючи затвердженню статуту, заявляють спротив проти тих основників і пропонують впровадити в склад основників інших членів на місце виключених».

Звичайно, в цьому випадку йшлося про «становище» органів, які стояли на сторожі політичної лояльності радянських громадян до «соціалізму», партії і соціально-політичного устрою, себто про становище ДПУ.

Ст. 18 говорить дипломатично «про конечність заміни», але не зв'язує з тим затвердження статуту. Навпаки, вона каже, що статут має бути затверджений, незважаючи на застереження відповідних органів. Виходило б, що члени-основники могли б і не виключити з-поміж себе осіб, до яких ці органи не мають довір'я. На цей випадок передбачувала ст. 22, що «товариства і союзи, які не були зареєстровані впродовж двох місяців, вважаються за неіснуючі, а основники зобов'язані повернути затверджений статут органі, який його затвердив». А ст. 20 вказувала, що «впродовж двомісячного строку від дня затвердження статуту товариства чи союзу ці мають зареєструватися в тому органі, який затвердив статут, після чого вони отримують право починати свою діяльність у межах затвердженого статуту». Отже, цей сам орган, який затверджує статут, опісля реєструє товариство. Таким чином ставлено членів-основників під пресію: або вони виключать зі свого складу небажаних осіб, або товариство не буде зареєстроване, а тим самим і затвердження статуту анульоване.

Відповідний державний орган (місцева клітина НКВС) мали повну контролю не тільки над діяльністю товариства,

але й над складом його членів. Членами могли бути тільки особи, які закінчили 18 рік життя. Натомість не могли бути членами товариства особи, позбавлені виборчих прав. А в той час згідно з конституцією позбавленими виборчих прав були ті, які для зиску використовували наємну працю, які жили з «нетрудових прибутків», приватні торговці, торговельні і банкові посередники, монахи, священники, особи, що служили в царській поліції, розвідці чи жандармерії, а далі злочинці й умово хворі. Вже з конституції виходило, що право організуватися мають тільки «трудящі». Це однак ще не давало гарантії, що до товариства чи союзу попадуть «вороги» соціалізму. Тому примітка до ст. 24 давала право реєстраційному органу ставити «застереження» до деяких членів товариства як при реєстрації товариства, так і опісля.

Згідно з ст. 25 «г» треба було при реєстрації товариства предкласти крім того список членів товариства. Закон також вимагав, щоб в статуті товариства чи союзу була постанова «про предкладання реєструючому органу звіту з діяльності товариства чи союзу і повного списку членів за встановленою формою». Таким чином відповідні адміністративні органи отримали повну можливість і уповноваження контролювати товариство в кожному відношенні. Вони могли рішати про приплив нових членів до товариств і про виключення існуючих членів. В таких умовах автономія товариств ставала ілюзорною.

З попередніх законів про товариства перебрав новий закон формулу, що затвердженню статуту може бути відмовлено, якщо мета і методи діяльності товариства суперечать законам СРСР та відповідної союзної республіки. Цю формулу доповнено однак таким реченням:

«Ст. 16 (речення 2).

Не підлягають затвердженню статуту товариств, які загрожують громадському порядку й безпеці, розбуджують національну сварню і ворожнечу, ставлять собі за мету вивчання і розвиток містики (окультизму, спиритизму та ін.), як також ті, що ставлять перед собою неясні або неокреслені цілі. Відмовити затвердженню статуту можна також в тому випадку, коли товариство чи статут намічує цілі аналогічні до цілей вже затвердженого раніш об'єднання, що діє в даному районі».

Ця постанова була скерована проти тих товариств і союзів, в яких ще жевріла національна думка або релігійні тра-

диції. Отже, вже в 1928 керувався радянський уряд думкою допускати тільки певні типи товариств, яких діяльність не перехрещувалася.

Особливу вагу мала примітка до ст. 2. Згідно з нею членами товариств і союзів могли бути не тільки фізичні особи (громадяни), але й юридичні, якщо вони змагали до подібних цілей. Тенденцією цієї постанови було розводнити особовість товариства та ввести в його життя зовнішні чужородні елементи і таким чином підпорядкувати його внутрішнє життя політичній контролі.

Центральні і місцеві органи Народних Комісаріатів Внутрішніх Справ отримали далекойдучі повноваження формувати життя товариств і корпорацій, як це виразно пробивається з Постанови ВЦИК і РНК з 1928 р. «про затвердження Положення про товариства і союзи без мети зиску». Ст. 4 цієї постанови давала НКВС право «видавати інструкції щодо стосування Положення про товариства і союзи без мети зиску окремо в відношенні до різних спеціальних категорій товариств і союзів, як наприклад, наукових, мистецьких, літературних, спортових, пожежних товариств, товариств рятунку на водах ітп., а також і типові статuti для них». З цього виходить, що автономія товариств залежала від суб'єктивних поглядів чи сваволі органів державної безпеки.

Положення з 1928 зобов'язувало НКВС впродовж двох місяців після опублікування Положення видати Інструкцію про перереєстрацію існуючих товариств і союзів, а перереєстрація мала відбутися шість місяців після видання цієї інструкції. При перереєстрації були зареєстровані тільки ті товариства, які відповідали вимогам, ставленим НКВС і ДПУ.

Неясною була справа на рівні СРСР. Щодо союзних республік, то питання товариств і союзів регулювали відповідні республіканські положення. Однак були товариства й організації, які своїм засягом переходили межі одної союзної республіки. Ще 9 травня 1924 року видав ЦВК і РНК СРСР постанову «про творення і ліквідацію загальносоюзних товариств і союзів без мети зиску»,¹⁴ яка це питання розв'язувала в дусі пошанування «суверенних прав» союзних

---

¹⁴ Постановление ЦИК и СНК СССР «О порядке учреждения и ликвидации всесоюзных обществ и союзов, не преследующих цели извлечения прибыли». Вестник ЦИК, СНК и СТО СССР 1924 нр. 5 ст. 167.

республік. По відношенню до цих товариств і союзів положення про товариства і союзи з 1928 р. постановляло, що «товариства і союзи без мети зиску, які в своїй діяльності виходять поза межі одної союзної республіки, до відкриття своєї діяльності на території союзної республіки мають зареєструвати в НКВС союзної республіки затверджені РНК СРСР статuti» (ст. 27). Ця реєстрація не була тільки формальною справою. Вона відбувалася на підставі Положення про товариства і союзи без мети зиску республіки і давала НКВС союзної республіки начебто контроль над РНК СРСР. Щоб усунути цю компетенційну суперечність видав ЦВК і РНК СРСР 6 січня 1930 року постанову «Про порядок творення і ліквідації загальносоюзних товариств і союзів без мети зиску».¹⁵ Згідно з тою постановою¹⁶ статuti загальносоюзних товариств і союзів мали бути затверджені на основі законів тої республіки, на території якої знаходилася управа товариства чи союзу. Тільки після цього могли ці товариства розвивати свою діяльність на території інших союзних республік. Коли стверджено, що діяльність товариства порушує закони СРСР чи іншої союзної республіки, то та союзна республіка має право розв'язати чи заборонити товариство на своїй території, повідомляючи про те органи тої союзної республіки, яка зареєструвала це товариство. Ця розглядає це повідомлення. Її постановою про розв'язання товариства має значення не тільки для її території, але й для інших союзних республік і цілого СРСР. СРСР як такий не входить у гру. А все ж таки ці товариства і союзи називалися «всесоюзними». Їх творення і ліквідація регулювалися практично союзними органами, як зрештою і всі інші питання щодо тих товариств вирішувалися на рівні союзу, а потім тільки формально зазнавали свого «оформлення» на рівні відповідної союзної республіки.

Підсумки розвитку ясні: Спершу, після введення т. зв. Нової економічної політики (1921), існувала обмежена свобода корпорацій. Товариства були схоплені в строгу концесійну систему. Та в цих вузьких рамках все ж таки був

---

¹⁵ Постановление ЦИК и СНК СССР от 6 января 1930 «О порядке учреждения и ликвидации всесоюзных обществ и союзов, не преследующих цели извлечения прибыли». СЗ СССР 1930 нр. 7 ст. 76.

¹⁶ «Постанова» центральних адміністративних органів є одною з формальних актів тих органів і відповідає «декретові» чи «розпорядженню».

простір для автономної діяльності товариств. В другій половині 20-х років розпочала партія наступ на цю автономію, що виразно видно з наведених вгорі законів. З прийняттям першого тотального народногосподарського пляну, керуючись вимогами його виконання, уряд постановив реорганізувати існуючі товариства і союзи, пристосовуючи їх діяльність і організаційну структуру до виконання пляну. Це сталося законом РСФСР з 10 липня 1932, за яким прийшли відповідні закони чи положення інших союзних республік. Вони нічим не відрізнялися від закону РСФСР.

4. ОСОБЛИВІ ТИПИ ОРГАНІЗАЦІЙ

Для повного образу системи корпорацій треба згадати про особливі типи організацій того часу, яких значення в політичній системі «диктатури пролетаріату» було дуже велике. Це були організації, творені партією для виконання певних конкретних функцій. Спільна риса їх полягає в тому, що вони були безпосередньо керовані партією і не мали до «держави» жодного відношення. Вони не були ніде зареєстровані. В 1918 р. до таких організацій належали т. зв. комітети бідноти, в скороченню «комбеди», які при кінці того року злилися з радами (советами). В рр. 1920—1933 існували т. зв. комітети незаможних селян, в скорочені «комнезами». Вони були створені на Україні декретом ЦВК з 9 травня 1920 на основі відповідної резолюції ІV. Конференції КП(б)У. З переходом до НЕП-у їх реорганізували, позбавляючи їх адміністративних компетенцій. Опісля переформовано їх в «добровільні громадські організації». Звичайно, вони не були ніде зареєстровані і в другій половині 20-х років зачали завмирати. Щойно з акцією колективізації їх регенеровано. В часі колективізації вони творили одну з підойм політики партії на селі. В 1933 р. їх розв'язано.

Були також т. зв. Селянські комітети товариств взаємодопомочі. Зорганізовані ще Л е н і н и м, вони мали певні цілі, зв'язані з клясовою боротьбою (союз бідняків з середняками проти куркулів). В 1924 році їх зреорганізовано; вони отримали власний статут, могли мати власне майно і були зареєстровані не при місцевих виконкомах, а при Народному Комісаріяті соціального забезпечення. Після переведення колективізації вони втратили глузд існування і їх

розв'язано. Це все були ефемериди, організовані з ініціативи партії і нею керовані.

Вирине питання: рахується комуністична партія СРСР чи комуністичні партії союзних республік товариством чи союзом і де вона зареєстрована? Показується, що тільки в 1936 році отримала КП свою, так мовити б, устроєву інституціоналізацію в ст. 126 Конституції, де було сказано, що партія творить керівне ядро всіх державних, кооперативних і громадських організацій. Це був логічний висновок з цілого дотеперішнього розвитку. До 1936 становище партії в радянській державі не було сперте на законах. Її керівна роля і монопольне становище в державному житті мали фактичний характер. Формально вона вважалася як секція Комуністичного Інтернаціоналу, а цей був інтернаціональною організацією і як такий не підпадав під радянське внутрішньодержавне право. Це доводило до курйозів. Якщо клітини партійного апарату чи льокальні організації КП не спиралися на законах і їм не підчинялися, то це практично означало, що вони не можуть брати участі в т. зв. цивільно-правному обороті, а це не відповідало правді. Адже і партійні організації мусіли мати когось, хто їм в їх приміщені порядок робить, і за це мусіли платити. Коли доходило до непорозумінь, то послуга (принаймні теоретично) могла справу віддавати до суду. Тоді партійна організація мусіла б виступати в суді як «сторона» в процесі. Але всі ці питання обходжено. А офіційно вважалось, що «центральні і льокальні комітети партії не дають себе реєструвати, а тільки реєструють себе самі».¹⁷ Цей принцип самореєстрації стосувався і стосується також до подібних «масових громадських організацій». Так наприклад профспілки також зареєстровані в себе, а не в державних органах.

Такий підхід пов'язується з теорією диктатури пролетаріату, яка вже дуже виразно викристалізувалася в 20-х роках як політична державна форма комуністичної системи. Цим ми не хочемо сказати, що така форма логічно випливає з теорії Маркса і є одинокою рецептою, яку пропонує комунізм. Натомість нема сумніву, що таку форму чи такий модель покликав до життя російський комунізм. Теорія диктатури пролетаріату виходить

---

¹⁷ Стучка, П. І. Курс советского гражданского права, т. 2 М. 1929 стор. 102.

з положення, що пролетаріят є клясою. Політичну і соціально-форму дає тій клясі щойно пролетарська партія. Вона є дороговказом політичних і економічних шляхів пролетаріату. Без партії пролетаріят як сила, не існує. Без комуністичної партії пролетаріят не тільки не діє, але й не сміє діяти, бо тоді пролетарський рух опинився б поза партією. Керівна роль партії є основною тезою пролетарської диктатури, а саме в тому розумінні, що від імені пролетаріату партія має монополію кожної активності. «Комуністична партія — передовий загін трудящих в їх боротьбі за зміцнення і розвиток соціалістичного устрою, являє собою керівне ядро всіх організацій трудящих як громадських, так і державних. Здійснюючи роль керівного ядра всіх державних і громадських організацій, більшовицька партія проводить через них свою діяльність побудови комунізму».¹⁸

З тої теорії виросла засада, можна б сказати, конституційний принцип, що в кожному державному органі від Ради міністрів до сільради і колгоспу існує партійна клітина, яка підлягає партійному апаратові і яка керує тим органом чи громадською організацією. До цих питань повернемося ще. Вже в двадцятих роках скристалізувався погляд, що державні і громадські організації є масовими організаціями трудящих, однак, вони є тільки формою і підмогою чи трансмісією, через яку воля партії переходить на маси і керує активністю мас. Найширшою такою громадською організацією є ради (совети). До неї належить примусово ціле населення СРСР і тому вона є державною громадською організацією. Інші організації є також масовими і мають на меті організаційно схопити населення за професійним (переважно) критерієм. Так колгоспи (і радгоспи) охоплюють ціле селянство, профспілки — робітників і службовців ітд. Організації, що знаходяться поза системою диктатури пролетаріату, не вважаються громадськими організаціями і ведуть напів легальний спосіб життя, наприклад церковні громади.

Згідно з системою диктатури пролетаріату в СРСР мало наступити опартийнення усього організованого життя. Опартійнення профспілок наступило в початку 20-х років.¹⁹ Формально вони були незалежною організацією, незалежною від держави, бо навіть не були в дер-

¹⁸ Большая советская энциклопедия, том 14, 1952 стр. 346.

¹⁹ Ближче про те в «Світ і ми», 1963, стор. 163.

жавних органах зареєстровані. Ст. 152 Кодексу праці всіх союзних республік голосила:

«Професійні спілки, зорганізовані на основах, визначених відповідними з'їздами тих організацій, реєструються тільки в їх міжспілкових організаціях в порядку, встановленому Всесоюзною Радою Професійних Спілок.»

Отже і в випадку профспілок зобов'язувала засада «самореєстрації». В дійсності вони були керовані партійними організаціями і тому реєстровані в партійному апараті. Згідно з ст. 153 Кодексу праці організація, яка не відповідає вимогам ст. 152 Кодексу праці, не сміла і не сміє називатися профспілкою.

Щодо корпоративного характеру профспілок не виринали сумніви до 1933 року, бо ж незалежно від профспілок існував в уряді Народний Комісаріят Праці. Питання було тільки, чи громадською організацією є кожна профспілкова організація в підприємстві чи тільки профспілки цілого Союзу як цілість. Це питання вирішила Центральна Рада Профспілок в Москві ще в 1927 році, коли то проголошено, що низові профспілкові організації не мають права виступати назовні перед підприємствами чи перед судами від себе. Щонайвище вони можуть виступати від «робітників і службовців».²⁰ З тою хвилиною перетворилися профспілки на апарат, очолюваний в центрі Центральною Радою профспілок, відповідними центральними органами в союзних республіках і територіяльними «організаціями», в яких засідали штатні урядовці. Саме ці урядовці, а не «члени» профспілок, мали виконувати функції, визначені профспілкам партією. В 1933 наступило своєрідне удержавнення профспілок через злиття Народного Комісаріату Праці з профспілками. Профспілки як «громадська організація» перебрали функції розв'язаного НКПраці, однак стали через це фактично Народним Комісаріатом Праці, себто державною організацією. Згідно з радянськими теоріями вона залишається громадською організацією, бо має членів, а ці члени оплачують внески, отже вона не фінансується з бюджету держави. Звичайно, цей одинокий аргумент не переконує. Треба дивуватися, що, хоча профспілки виконують державні функції, не фінансуються з державного бюджету, а тільки з внесків робітників і службовців.

²⁰ Стучка, там-же, стор. 102.

III. ПЕРІОД П'ЯТИРІЧОК

Величезні завдання, які висунула перша п'ятирічка перед радянською державою, заставили уряд шукати за штивними і міцними формами організаційного охоплення цілого населення СРСР, щоб в той спосіб пов'язати його з конкретними функціями для виконання народногосподарського плану. Якраз в період п'ятирічок отримує фраза про «державне керівництво суспільством» при помочі «трансмій» і «підойм» особливі форми. Ціле населення зачинає на своїй шкурі безпосередньо відчувати, що значить «диктатура пролетаріату». В основному перетривали ці форми аж до сьогоднішнього дня, з тим однак, що на місце формулки «диктатура пролетаріату» і «держава диктатури» прийшов лагідніший вислів «загальнонародня держава». Зміст його однак не змінився. Все ж таки офіційно аргументується, що в період «загальнонародньої держави» функції т. зв. громадських організацій поширюються. Деякі функції, які в періоді диктатури пролетаріату виконували державні органи і державні урядовці, тепер мають переходити на громадський сектор. Щоб зрозуміти, чи за тим справді криються суттєві зміни в радянській системі, треба приглянутися ближче цим громадським організаціям.

Між радянськими авторами нема однозгідности щодо групування громадських організацій без мети зиску. Виходячи зі структури та прав і обов'язків тих організацій, Б р а т у с ь (відомий радянський правник-цивіліст, співавтор сьогоднішнього Цивільного кодексу, українець) ділить громадські організації на а) профспілки, б) добровільні товариства і союзи і в) інші товариства і союзи.²¹ Д о з о р ц е в пропонує інший поділ: а) профспілки, б) добровільні товариства і союзи, в) союзи робітників творчих професій і г) інші товариства

---

²¹ С. Н. Братусь, Суб'єкты гражданского права, М. 1950, стор. 119.

і союзи. Тому, що в останньому часі організуються в Радянському Союзі «корпорації», не побудовані на членстві (напр. вуличні комітети, товариські суди, добровільні дружини ітп.), зовсім слушно домагається Ямпольська,²² щоб групувати громадські організації за принципом членства на а) масові громадські організації, що в'яжуться з членством, і б) органи громадськості («органи общественности»), які не знають членства. Таким чином до істотних елементів «громадських організацій» треба зараховувати а) добровільність членства, б) вплачування членських внесків і в) участь у внутрішньому житті організації (активне і пасивне виборче право). Де тих елементів нема, не можна говорити про «громадську організацію», а тільки про державну організацію (державні органи) або органи громадськості.

Обидві ці групи організацій мають однак спільні риси, які притаманні як громадським організаціям, так і органам громадськості, а саме: а) спільна мета (побудова комунізму), б) керування ними з боку комуністичної партії (практично з боку партійного апарату) і в) спільність принципів, на яких побудована ціла радянська система; до них належить головню принцип т. зв. демократичного централізму.

З переходом до п'ятирічок переведено реорганізацію поодиноких типів громадських організацій в сенсі цих загальних спільних принципів. Це відноситься в першу чергу до «добровільних товариств і їх союзів» і до т. зв. спілок творчих професій.

1. СПІЛКИ ТВОРЧИХ ПРОФЕСІЙ

До творчих професій зараховуються професії письменників, мистців, композиторів, архітекторів та інші професії. Уніформацію тих професій переведено постановою ЦК партії з 23 квітня 1932 р. «про реорганізацію літературно-мистецьких організацій». Таким чином створено в 30-х р. «Спілку письменників СРСР», «Спілку художників СРСР», «Спілку архітекторів СРСР», «Спілку композиторів СРСР», а в 1959 постала також «Спілка журналістів СРСР». Число тих спілок є строго обмежене, що однак не виключає, що за ініціативою центральних органів партії можуть поставати нові спілки. Так, наприклад, в 1965 році була створена «Спілка працівників кінематографії».

²² Ц. А. Ямпольская, *Общественные организации и развитие социалистической государственности*, М. 1965, стор. 38 і наст.

Спілки головних творчих професій мають свою загальносоюзну організацію, яка має республіканські організації. Так, наприклад, Спілка письменників СРСР має на Україні республіканську організацію «Спілку письменників України». Звичайно, що Спілка письменників України об'єднує в своїх рядах не тільки українців, але й письменників інших національностей, що діють на терені України. Отже Спілка письменників України — це регіональна організація Спілки письменників СРСР.

Крім того існують республіканські спілки деяких творчих професій, що формально не мають загальносоюзної надбудови. До них належать Українське театральне товариство, Хорове товариство УРСР і Спілка працівників кінематографії України. Звичайно, не без того, щоб і тут не пов'язувано республіканських спілок і товариств з загальносоюзними центрами.

Роль творчих спілок в радянській державі характеризує УРЕ так:

«Творчі спілки відіграють важливу роль у розвитку соціалістичного суспільства. Вони є надійними помічниками Комуністичної партії і Радянської держави в розв'язанні одного з найскладніших завдань комуністичного будівництва — виховання нової людини — висококультурного будівника комуністичного суспільства. Діяльність творчих спілок і товариств спрямована на забезпечення дальшого розвитку літератури та мистецтва, на згуртування творчих працівників, посилення їхньої ідейної єдності, спрямування їхньої діяльності на створення високохудожніх творів, гідних великої епохи будівництва комунізму. Радянські творчі працівники покликані своїми творами запалювати людей на боротьбу за комунізм, виховувати їх у душі комуністичної ідейності, прищеплювати їм високі моральні якості, нетерпимість до буржуазної ідеології і моралі...»²³

Статути тих спілок, їх структура і завдання є так подібні, що про їх примусовий, найвищими державними чинниками накинений, характер нема що сумніватися. Можливо саме тому в них усіх підкреслюється їх добровільний характер. УРЕ наприклад подає: «Спілка архітекторів СРСР — добровільна громадська творча організація, що об'єднує архітекторів Радянського Союзу...». «Спілка архітекторів України — добровільна громадська творча організація, що об'єд-

²³ Українська Радянська Енциклопедія (УРЕ) и. 13 стор. 437.

нує архітекторів України». «Спілка журналістів СРСР — добровільна творча громадська організація професіональних журналістів, які працюють в періодичній пресі, органах радянської інформації, видавництвах, на радіо, телебаченні...». Спілка журналістів України — добровільна творча громадська організація професіональних журналістів, що працюють у періодичній пресі, органах радянської інформації, видавництвах, на радіо і телебаченні...». «Спілка письменників СРСР — добровільна громадська організація» що об'єднує літераторів Радянського Союзу...». «Спілка письменників України — добровільна громадська організація, що об'єднує літераторів України — поетів, прозаїків, драматургів, критиків і перекладачів...».²⁴

Найстраші зі спілок були засновані ще в 1932 році. Як приклад згадати б Спілку письменників СРСР. Як вона була заснована — це загадка. В кожному разі вона не постала так, як це буває при того роду організаціях. Вона була заснована в 1932 р., а основуючі загальні збори відбулися щойно в серпні 1934 року, які прийняли статут і вибрали виконавчий орган — правління. Статут був формально затверджений Радою Народних Комісарів СРСР і таким чином став своєрідним державним законом.²⁵ Він складається з шости розділів, з яких перший творить своєрідну преамбулу. Там говориться, що «історична постанова ВКП(б) з 23 квітня 1932 р. вказала на засновання єдиної спілки радянських письменників як на організаційну форму того об'єднання. Одночасно вона вказала на ідеологічно-творчі шляхи розвитку радянської красної літератури». Далі вказується на тісний і безпосередній зв'язок між літературою і політичними цілями партії і радянської влади та на методу соціалістичного реалізму, вказуючи одночасно на вимогу втягнути письменників в завдання побудови комунізму. Точка 2 третього розділу ставить засаду, що в члени спілки можуть бути прийняті ті письменники, «що стоять на становищі радянської влади й беруть участь в побудові соціалізму».

Найвищим керівним органом Спілки письменників СРСР є Всесоюзний з'їзд, який вибирає правління і центральну ревізійну комісію. Правління спілки є найвищим органом поміж з'їздами. Пленум правління вибирає із свого складу

²⁴ УРЕ, там же стор. 550 і наст.

²⁵ СЗ СССР 1935, ч. II, 4 ст. 25. В тому самому числі Збору Законів був також опублікований текст статуту.

голову, президію і секретаріат. Після створення Спілки письменників СРСР приступлено до заснування спілок письменників радянських республік. В липні 1934 р. створено Спілку письменників України. Найвищим її органом є республіканський з'їзд письменників, який скликається раз на чотири роки, а виконавчим органом є правління, яке зі свого складу обирає президію і секретаріат. В головніших містах України, переважно в більших обласних центрах існують філії і організації Спілки письменників. Діяльність республіканських спілок і низових філій є керована з загальносоюзного центру.

Прохання на прийняття до спілки треба вносити до місцевої організації спілки, яка дає свою opiniю і пересилає прохання до республіканського центру, а цей рішає про прийняття. Статут передбачає, що той, що вносить прохання, може бути прийнятий до спілки не як «повний» член, а як «кандидат», якщо він не відповідає вимогам точки 2 третього розділу. Таким чином хотіли вже в тридцятих роках втягнути до спілки хиткі елементи письменників, щоб їх у спілці перевиховувати. Члени спілки зобов'язані платити вписове і місячні внески.

Спілка є упривілейованою організацією. Вона рахується правовою особою, значить, може мати і набувати майно, заключувати угоди, а навіть виступати перед судом. Майно спілки творять внески членів, але головним чином дотації з державного бюджету і від т. зв. громадських організацій, прибутки з власного майна, з засобів літературного фонду ітп. Спілка письменників СРСР видає власний часопис («Літературная газета») і журнали. Всі літературні журнали на Україні видаються Спілкою письменників України.

Спілка не платить жодних податків і оплат. Різні літературні вечори є вільні від податків і оплат. Правління спілки є правним заступником своїх членів та охороняє авторські та інші права своїх членів в СРСР і закордоном.

Розв'язання спілки може наступити або внаслідок відповідної постанови з'їзду або декретом уряду.

При Спілці письменників існує т. зв. Літературний фонд, статут якого був вироблений правлінням Спілки згідно з ст. 6 постанови Ради Народних Комісарів СРСР з 28 липня 1934 «про Літературний фонд СРСР» і затверджений постановою РНК СРСР з 20 лютого 1935 р. Таким чином став цей фонд державною інституцією. Остання постанова з 1935 року уповноважувала Народний Комісаріят фінансів вида-

ти спеціальну «інструкцію» щодо вплачування внесків до Літературного фонду з боку видавництв, редакцій і організацій за публічні імпрези. Від того часу появилася кілька таких інструкцій, якими ми тут ближче не будемо займатися.

Офіційно Літературний фонд вважається громадською організацією, зв'язаною зі Спілкою письменників. Його завданням є підтримувати членів Спілки письменників (які одночасно є членами Літературного фонду) та поліпшувати їх побутові умови. Ця підтримка чи допомога має різні форми: а) допомога, підтримка або стипендія у випадку переходової непрацездібности, матеріяльних злиднів чи інвалідности, б) лікарська обслуга, а в крайньому випадку приміщення члена чи його рідних в санаторії чи відпочинковому домі і т. п., в) культурне обслуговування і журба за побутові умови, зокрема за відповідні помешкання, г) фінансування подорожей, потрібних для збирання інформаційного та іншого матеріялу для літературного твору, ґ) охорона авторських прав членів Спілки.

Щоб могли виконати ці завдання, закон дозволяє і зобов'язує Літературний фонд: а) будувати й утримувати санаторії та відпочинкові доми, кантини, диточі ясла й садки, доми для інвалідів і т. п., б) влаштовувати концерти, літературні вечори, дискусії і т. п. як також втримувати крамниці для продажу книжок, щоб таким чином нагороджувати власні грошові засоби, в) організувати й утримувати послуги підприємства (кравецькі та шевські варштати, пральні, ремонтні варштати і т. п.), призначені тільки для членів Спілки та членів їх родин, г) на підставі відповідного «договору» набувати авторські права від своїх членів. Літературний фонд є звільнений від податків.

Статут Літературного фонду має ще одну дуже важливу постанову, а саме що його членами не можуть бути письменники, які друкують свої твори в «антирадянській пресі» (пункт 9). В статуті Спілки письменників такої постанови нема, бо того роду заборона впливає вже з самої суті спілки. З того виходить, що вже саме опублікування творів в «буржуазній пресі» за згодою «радянського письменника» розцінюється як антирадянське діяння, як це було в останніх роках з деякими письменниками. Письменники і критики, які не можуть бути прийняті до Спілки письменників, бо не відповідають вимогам статуту, можуть все ж таки бути прийняті до Літературного фонду, якщо їх друкує

радянська преса (пункт 8, примітка). Це зобов'язує їх до лояльності супроти зобов'язуючої політичної лінії.

Найвищим органом Літературного фонду є правління Спілки письменників, яке назначає його голову, заступників і членів правління, затверджує звіт з діяльності й фінансовий звіт. Союзні Республіки мають республіканський Літературний фонд при Спілці письменників. Відділи того фонду знаходяться в поодиноких областях. В аналогічний спосіб зорганізовані «фонди» архітектів, композиторів, журналістів, художників та інших «творчих професій» при відповідних спілках.

2. АДВОКАТСЬКІ КОЛЕГІЇ

До початку 30-х років існувала в СРСР і на Україні ще «індивідуальна адвокатура». Лікарів та інші подібні професії вже давно було удержавнено. Щодо адвокатури радянський уряд спершу не мав ясного концепту. Якщо зробити з адвокатів державних урядників, накладаючи одночасно на них обов'язок обороняти обвинувачених перед державними судами, то треба би поставити в сумнів саму потребу існування адвокатури. Адже як прокуратура, так і суд мають законний обов'язок віднайти об'єктивну правду і відповідно до неї та відповідно до вини підсудного його судити, узглядаючи обтяжуючі та відтяжуючі обставини, отже, нема потреби обтяжувати тим обов'язком ще й адвоката. Крім того це може означати, що держава не довір'яє прокурорам і тому допускає адвокатів. Коли ж зліквідувати адвокатуру (а такі тенденції були в 20-х роках дуже сильні), то це означатиме, що обвинуваченого позбавляється всякої можливості обороняти себе; він стає безвольною забавкою в руках державної юстиції. На такий крок радянська влада не могла рішитися. Конституція СРСР і конституції союзних республік впровадили принцип, що обвинувачений має право на оборону. Під тим розуміли між іншим, що він має право на адвоката.

З другого боку, коли залишити адвокатам вільну руку при виконванні обов'язків оборони, то цей може стати речником протирежимної агітації. Щоб цього не було, вибрав радянський уряд форму колегій адвокатів. В 1939 році прийнято відповідне Положення про адвокатуру, згідно з яким в кожній області створено колегію адвокатів як «добровільну» професійну організацію адвокатів. Хто хотів викону-

вати адвокатську практику поза тою колегією, себто індивідуально, мусів мати спеціальний дозвіл міністерства юстиції. Згодом індивідуальна адвокатська практика завмерла. Положення про адвокатуру УРСР з 1963 р. не передбачує вже можливості індивідуальної практики. Отже, «добровільність» адвокатури полягає в тому, що хто не буде членом колегії, то не може виконувати адвокатської професії. Таким чином вона стала примусовою організацією адвокатів.

Та це ще не все. Клієнт мусить мати право на вільний вибір адвоката, а за його послуги він платить йому гонорар. Отже, якщо дозволити, щоб адвокати від своїх клієнтів брали гонорар, то колегія адвокатів як організація переміниться на організацію, яка існує і в «буржуазних» державах. Не допоможе також визначування державою адвокатських тарифів, адже такі існують також і на Заході. Тому уряд встановив, що оборону обвинувачених виконує не адвокат, а адвокатська колегія через адвокатів. А якщо так, то клієнт мусить прийти до колегії чи її повітової організації (т. зв. юридичної консультації) і з нею заключити відповідну угоду, на підставі якої ця має дати йому до диспозиції «свого» адвоката. Клієнт має право вимагати певного конкретного адвоката, а колегія має обов'язок поставити вимаганого клієнтом адвоката йому до диспозиції. Гонорар передає клієнт не адвокатові, а вплачує його до каси колегії чи юридичної консультації. Адвокат за свої послуги отримує за плату від колегії. Цю за плату обчислюється за відповідним ключем: звичайно біля 30 відсотків затримує колегія для своїх цілей, а решту виплачує адвокатові як його заробітню платню.

Питання: є адвокатура державною чи громадською організацією, до сьогоднішнього дня не вияснене. Коли «заганяли» адвокатів до колегій, офіційні чинники дбали дуже про те, щоб приступлення до колегії мало спонтанний і добровільний характер, щоб опісля підкреслювати, мовляв, адвокати створили свою «соціалістичну артіль». Однак основна думка уряду полягала в тому, що адвокати, створивши навіть добровільно артіль, втрачали право рішати про долю існування колегій. Ця думка проводиться і в найновішому положенні про адвокатуру. Що більше, там сказано, що питання творення, реорганізації і ліквідації колегій та юридичних консультацій належить до компетенцій обласних виконкомів, себто до державної адміністрації. Громад-

ська організація є тоді громадською, а не державною, коли вона твориться незалежно від держави й веде власне автономне життя. Адже не можна собі уявити, щоб держава творила громадські організації. Тому то з погляду традиційного права радянські адвокатські колегії та їх юридичні консультації є державними організаціями. З погляду радянського права вони не є державними, бо не фінансуються — як всі державні органи — з державного бюджету.

В 40-х роках між радянськими правниками відбувся обмін думок щодо характеру колегій. Відомий процесуаліст Ч е л ь ц о в заступав думку, що радянський адвокат виконує державні функції, а П о л я н с к и й твердив, що адвокатура є громадською організацією. Інший правник, Ш а л а м о в, хотів їх помирити і казав, що в тому питанні важливим є підкреслювати, що адвокатура є добровільним об'єднанням осіб, що посвятили себе справі давати юридичну допомогу населенню.²⁶ В такий спосіб хочуть в СРСР обійти прикре питання удержавнення адвокатури.

Положення про адвокатуру називає адвокатів, згуртованих в колегії, членами. Насправді вони жодних внесків не платять. А все таки адвокатура має своє самоуправління, що не підважує її державного характеру. Найвищим її органом є загальні збори колегії, які в тайному голосуванні вибирають президію. Положення не згадує однак питання кандидатів. А саме через ставлення кандидатів партія опановує організацію. Президія зі свого складу відкритим голосуванням вибирає голову колегії і його заступників, яких мусить затвердити обласний виконком, отже органи державної адміністрації. Виконком — згідно з положенням — керує, організує і контролює діяльність колегії, а зокрема президії. Центральним державним органом, який виконує зверхній нагляд над діяльністю адвокатури, є т. зв. юридична комісія при Раді Міністрів союзної республіки.

Членів приймає колегія адвокатів. Органам обласної адміністрації прислуговує, однак, право уневажнення цього акту. Крім того, обласний виконком має право виключити адвоката з колегії, коли він вчинив дисциплінарний проступок. Доплив до адвокатури відбувається пляново. Президія колегії спільно з обласним виконкомом устійнюють макси-

---

²⁶ Карев, Организация суда и прокуратуры СССР, Минск 1960, стор. 200.

мальне число адвокатів, які можуть бути членами даної колегії.

Останніми роками режим намагається зробити з адвокатів «громадських діячів». По-перше, державні тарифи і колегії адвокатів зобов'язують адвокатів до виконання деяких юридичних порад і функцій безплатно. Заступництво перед судами в трудових спорах, допомога в справах рент та інших соціальних справах, допомога колгоспам і державним підприємствам виконуються адвокатами безплатно. По-друге: адвокатів навантажують ще й такими «громадськими функціями» як пропаганда радянського права. Вони зобов'язані виголошувати на фабриках, заводах та інших місцях публічні доповіді про радянські закони та їх стосування. Звичайно, і ці функції виконують адвокати безплатно. Режим намагається піднести авторитет «радянської адвокатури» також і тим, що висуває адвокатів кандидатами в депутати місцевих рад і народних судів.

Проте всі намагання перевиховати адвокатів у слухняних режимові функціонерів дотепер не увінчалися успіхами. Пояснювати треба це тим, що клієнт має право вимагати від колегії дати йому адвоката, якого він бажає. Таким чином «добрі» (з точки зору клієнта) адвокати мають більше праці і більше можливостей заробітку, а адвокати, які керуються в першу чергу мотивами лояльності супроти режиму не втішаються авторитетом серед клієнтів і тому їхні заробітки менші. Це й причина, що офіційні чинники до адвокатів ставляться з недовір'ям.

3. «ДОБРОВІЛЬНІ» ТОВАРИСТВА І СОЮЗИ

З прийняттям першої п'ятирічки була практично введена державна господарська монополія. Через те поділ товариств на товариства без мети зиску і товариства з метою зиску втратив свій глузд.

Квітнева постанова ЦК партії з 1932, яка передбачувала зуніформування творчих спілок, стосувалася також до інших громадських організацій і змагала до їх зуніформування й опартійнення. На її основі РНК і Всеросійський ЦВК 10 липня 1932 року прийняли постанову «про затвердження положення про добровільні товариства і союзи». Подібні положення прийнято також в союзних республіках. Наскільки вони своїм текстом відходять від російського положення, важко ствердити, бо тексти законів союзних рес-

публік тримаються в секреті перед зовнішнім світом. Напевно вони з російським положенням тождні або майже тождні. Тому ми не зробимо помилки, коли на підставі аналізу російського закону відтворюватимемо становище товариств на Україні.

Впадає в вічі, що до 1932 року, коли товариства ще були автономними творивами, хоча їх автономія була дуже вузька, їх не називали добровільними. Щойно з хвилиною їх переорганізації в розумінні повної ліквідації автономії й опартійнення появилася назва «добровільні товариства і союзи».

Ст. 1 положення з 1932 року звучить так:

«Добровільні товариства і їх союзи, будучи організаціями громадської самодіяльності трудящих мас міст і сіл, ставлять собі за завдання активну участь в соціалістичному будівництві СРСР, а також сприяння обороні країни».

З дальших статей пробивається зовсім ясно мета тих товариств. Тому ми передаємо їх переклад:

«Ст. 2. З метою об'єднати керівництво діяльністю двох або кількох добровільних товариств, споріднених по своїх завданнях, організуються союзи добровільних товариств».

Ст. 3. «Добровільні товариства і їх союзи ведуть свою діяльність відповідно з пляном народного господарства і соціально-культурного будівництва, практично беручи участь в здійсненні чергових завдань Радянської влади у відповідних галузях соціалістичного будівництва.

Науково-дослідча праця добровільних товариств ведеться на основі марксіівсько-ленінінської методи».

Ст. 4. «Основниками і членами добровільних товариств можуть бути:

а) громадяни СРСР, що закінчили 18 рік життя, з винятком осіб, позбавлених виборчих прав;

б) чужинці, що проживають постійно в межах СРСР і користуються правом вибирати до Рад;

в) державні установи, господарські органи і громадські організації.

Чужинців, що проживають за межами СРСР, можна прийняти в члени добровільних товариств в кожному окремому випадку за постановою органу управління товариством. Особи, що проявили вороже ставлення до революційного руху пролетаріату, не можуть бути прийняті в члени добровільного товариства».

Іншими словами: чужинці, які стають членами радянських товариств, мусять в якійсь мірі включитися в т. зв. міжнародній рух пролетаріату, керований з Москви.

Ст. 5. «В добровільних товариствах і їх союзах можуть організуватися молодіжні секції і гуртки. Молодіжні секції і гуртки працюють під керівництвом органів управління товариства чи союзу на основі положення про них, що їх приймається в порозумінні з організаціями Комсомолу».

Ст. 6. «Добровільні товариства і їх союзи встановлюють у своїй діяльності тісний зв'язок з відповідними секціями Рад, фабрично-заводськими, транспортними і т. п. підприємствами, колгоспами, профспілками та іншими громадськими організаціями, а також науково-дослідчими інститутами й учбовими закладами».

Вже з цих постанов видно, що товариства мали стати прибудівками державних органів і повністю влучитися в здійснення п'ятирічних плянів. Про ролі партійних організацій в товариствах нема в положенню згадки. Та цю прогалину доповнює ст. 126 конституції СРСР, в якій говориться, що партія виконує керівну ролі в усіх державних, кооперативних і громадських організаціях. УРЕ пише про громадські організації таке:

«Громадські організації УРСР, як і СРСР в цілому, — це добровільні об'єднання трудящих, які активно сприяють розвиткові самодіяльності, політичної активності народних мас. Разом з органами державної влади і органами державного управління вони утворюють політичну організацію радянського суспільства, очолювану КПРС . . . Беручи активну участь у боротьбі за побудову комунізму, громадські організації разом з державними органами (а не незалежно від державних органів, отже, не автономно! — примітка наша) розв'язують конкретні, властиві кожній з них, завдання».

Яка різниця між добровільними товариствами і творчими спілками? Одні і другі є добровільними організаціями з членами і членськими внесками. Останні, однак, виконують також функції, які застережені профспілкам, і є управлені охороняти також професійні інтереси їх членів. Що ж до добровільних товариств, то ст. 8 Положення каже таке: «Добровільні товариства і їх союзи не сміють ставити собі за завдання охорону правних і господарських інтересів своїх членів за винятком тих випадків, коли це виразно пе-

редбачено законом. Добровільні товариства і союзи не сміють називатися профспілками».

К р а в ч е н к о²⁷ ділить товариства на а) наукові і науково-технічні, б) культурні, в) спортові, г) оборонні, ґ) товариства дружби і культурних зв'язків з закордоном, д) товариства приятелів природи і охорони природи і е) пожежні товариства. Правну основу всіх тих товариств творить ще й сьогодні «сталінське» положення з 1932 р., хоча деякі з постанов того положення перестарілі й не мають пристосування.

Оснування товариства. Ми згадували, що Положення з 1928 р. для оснування товариства передбачувало дві стадії з двома актами: затвердження статуту і реєстрація товариства. Положення з 1932 р. відступає від системи двостадійності. Від дня затвердження статуту «добровільне товариство» чи «союз добровільних товариств» вважається зорганізованим і отримує права юридичної особи. До того моменту товариства і союзи можуть проявляти тільки таку активність, яка потрібна для їх організації: скликати засідання членів-основників, творити організаційні бюро ітп. (ст. 15).

Сьогодні товариства не оснуються, а просто творяться відповідними державно-партійними органами. Все ж таки Положення з 1932 р. передбачає ще, що прохання про затвердження статуту «добровільного товариства» разом з проектом статуту вноситься до відповідного центрального чи місцевого державного органу за підписом принаймні десяти осіб. Цей орган впродовж місяця має вирішити: а) чи оснування такого товариства чи союзу є доцільним, б) чи статутіві цілі товариства відповідають загальним завданням даної галузі соціалістичного будівництва, в) чи статут згідний з чинними законами, г) чи персональний склад основників товариства «благонадійний»; цей орган має право скреслити того чи іншого небажаного члена-основника, ґ) чи цілі і статут товариства гармонізують з цілями відповідних державних органів і громадських організацій.

Коли статут всім цим вимогам відповідає, його затверджують, а коли ні, то повідомляють членів-основників про відмову затвердження. Статути республіканських товариств і союзів, яких завдання безпосередньо зв'язані з діяльністю

---

²⁷ В. В. Краченко, Добровольные общества в СССР и их правовое положение, М. 1964 стор. 9.

відповідних народних комісаріатів (міністерств) чи інших центральних інституцій, затверджуються тими органами, при чому питання фінансів тих товариств і союзів узгоджуються з міністерством (наркоматом) фінансів республіки. Це дуже цікава постанова (ст. 14), бо вона вказує, що ці товариства безпосередньо або посередньо фінансуються державою. Щоправда, формально члени вплачують членські внески, але по-перше — вони дуже низькі, а подруге — сумнівне, чи вони взагалі вплачуються (наприклад, в спортивних товариствах). Коли діяльність товариства чи союзу виходить поза межі даної галузі (ресорту), то статут затверджував Центральний Виконавчий Комітет республіки, а сьогодні затверджує (правдоподібно) Президія Верховної Ради республіки. Статути місцевих товариств затверджують відповідні органи місцевого виконкому, отже, місцеві адміністративні органи.

Від 1932 р. наступили фактично великі зміни якраз в питанні затвердження статутів, що спонукує деяких авторів пропонувати ввести відповідні зміни в Положенні.²⁸ Практика останніх років створила певні шаблони творення чи основи товариств. Ініціатива творення товариства виходить або від держави (наприклад, Рада міністрів Вірменської РСР 14 квітня 1950 постановила зорганізувати «вірменське добровільне товариство для сприяння озелененню міст і його охорони» з метою пропаганди ідеї і завдань озеленення)²⁹ або разом від партії і держави (наприклад, постанова ЦК КПРС і РМ СРСР з 9 січня 1959 «Про керування фізичною культурою і спортом в країні»), або від громадських організацій або нарешті від групи громадян. В останньому випадку звертається група громадян до населення з відповідним закликком в часописах. Так, наприклад, «Літературная газета» з 5 травня 1959 року опублікувала заклик групи вчених, письменників і акторів, щоби існуючі, але не скоординовані «ради приятелів книжки» зорганізувати в «загальносоюзному товаристві приятелів книжки». Що сама думка створення такого товариства спершу буває узгоджена з відповідними партійними органами, про це нема сумніву. Існує навіть оправданий здогад, що партійні органи самі підшуковують відповідну групу громадян і «спонукують» їх виступити з відповідною ініціативою.

---

²⁸ Кравченко, там же стор. 21 і наст., 82.

²⁹ Кравченко, там же стор. 16.

Згідно з сучасною радянською теорією і практикою вирішною для оснування добровільного товариства не є ініціатива, тільки основуючі збори.³⁰ Перед скликанням збору основників (громадян разом з представниками державних і громадських організацій) державні і громадські організації творять організаційний комітет, який має за завдання шляхом відповідної агітації в центрі і на провінції підготувати основуючі збори. Організаційний комітет складається з відпоручників відповідних державних і громадських організацій.³¹ В радянських джерелах не говориться ближче про те, які державні і громадські організації мається на увазі; про те ми можемо здогадуватися. Комітет виготовляє проект статуту і розсилає його в тисячах примірників різним громадським організаціям. Його обговорюють публічно на масових зборищах громадян. Тоді скликаються основуючі збори, на яких ще раз зачитується і обмірковується проект статуту, а опісля голосуванням приймається. Таким чином анонімна ініціатива відповідних партійних органів отримує «пляцет» з боку громадян і товариство вважається основаним.

Нагляд і контролю. Сьогодні важко ствердити, оскільки розділ III положення з 1932 року («Нагляд і контролю за діяльністю добровільних товариств і їх союзів») має ще практичне застосування. Нам видається, що в кожному випадку принцип, висловлений в ст. 17 («Нагляд і контролю за діяльністю добровільних товариств і союзів накладається на орган, який затвердив статут даного товариства чи союзу»), зобов'язує і сьогодні з тією модифікацією, що цей орган не обов'язково мусить бути «державний». Контроля є далекойдучою і відбувається з «залученням» інших громадських організацій та місцевих адміністративних органів. Ст. 20 Положення говорить ось що: «У випадку порушення добровільним товариством чи їх союзом чинного законодавства чи загальної політики радянської влади, як також відхилення від статутових цілей і завдань, орган, що здійснює нагляд і контролю за діяльністю даного товариства чи союзу, може скреслювати як окремих членів товариства чи союзу, так і членів їх органів управління, достроково розв'язувати виборні органи управління і приймати інші заходи включно до ліквідації товариства (чи союзу)». Ці рішення

---

³⁰ Див. Кравченко, там же стор. 16 і наст.

³¹ Кравченко, там же стор. 17.

органу є *об'єктивні*, себто виключеним членам не прислугує право відклику чи зажалення.

Державний орган, що здійснює нагляд і контроль добровільних товариств має право: а) знайомитися з діяльністю тих товариств шляхом безпосереднього оглядання праці товариств, їх союзів і відділів і заслухувати їх звіти, б) давати їм обов'язкові для них вказівки відповідно до статутів тих організацій (ст. 18). Нагляд і контролю мають відбуватися з притягненням секцій місцевих виконкомів Рад і громадських організацій. Існують ще й інші форми «громадської контролю». Назагал треба, однак, сказати, що не одна із цих форм контролю вже пережилася, зокрема контролю з боку державних органів, бо керівництво суспільством з боку партійного центру через державні і громадські організації дійшло до такої *перфектності*, що контролю з боку «держави» втратила свій глузд.

Розв'язання товариства. Положення з 1932 року повторює відповідну постанову положення з 1928 р. Розв'язання товариства наступає або постановою загальних зборів членів товариства або розпорядженням органу, який затвердив статут товариства чи союзу. Коли розв'язання товариства наступає розпорядженням державного органу, твориться при тому органі відповідна ліквідаційна комісія, до якої входять відпоручники зацікавлених органів і організацій і представники розв'язуваного товариства. Коли після ліквідації товариства залишиться ще *якесь майно*, то його передається державним або громадським організаціям відповідно до вказівок органу, що затвердив статут товариства.

Типи «добровільних» товариств. В тоці розвитку організаційні форми добровільних товариств мінялися. До 1947 року, наприклад, існував «Союз воєвничих безбожників» (Союз воинствующих безбожников»), що був створений ще в 1922 році як добровільна громадська організація. Вона вела м. ін. власну видавничу діяльність, мала свій орган тощо. В половині 20-х років переорганізовано цей союз в централістичну організацію з «конгресом безбожників», що вибрав центральний комітет, і цілим апаратом, який мав свої низові клітини в поодиноких підприємствах і організаціях. Він навіть виступав на міжнародному терені як *протирелігійний чинник*. В 1947 році основано «Товариство для поширення політичних і наукових знань» (також «добровільне» товариство), яке мало свою республіканську організацію в УРСР. В цьому ж році зліквідовано «Со-

юз войовничих безбожників» як самостійну організацію і перетворено його на секцію в рамках «Товариства для поширення політичних і наукових знань». З цього вже можна вносити про характер цього останнього товариства.

На 1 січня 1960 «Товариство для поширення політичних і наукових знань» гуртувало в собі в загальнонародянському масштабі 34 наукові і технічні товариства. В 1963 році воно отримало назву Товариство «Знання». Воно зорганізоване на «федеральній» основі: в Москві існує загальносоюзне товариство «Знання», а в союзних республіках його відділи з відповідними відділами в областях, районах і містах. Про це товариство УРЕ з 1963 р. подає таке:

«Товариство об'єднує 25 обласних, 124 міських, 339 районних відділень, близько 355 тис. громадських лекторів (1963). За останні роки на підприємствах, будовах, у колгоспах, радгоспах, установах, наукових і навчальних закладах створено широку мережу первинних організацій — груп членів товариства. У республіці є 19 706 таких груп. Т-во має 14 стаціонарних лекторіїв, 7 планетаріїв та Київський будинок науково-технічної пропаганди. В республіці працює 2 564 народних університетів різних напрямків (культури, технічного прогресу, сіль.-госп. науки і практики, держави і права, атеїзму, міжнародних відносин, педагогічні для батьків, здоров'я тощо). Республіканське товариство видає журнали «Наука і життя», «Войовничий атеїст» та 12 серій популярних брошур з різних галузей знань».³²

Вже з самого організаційного розмаху того товариства не згадуючи про його фінанси, можна вже здогадуватися про його «добровільний» і «громадський» характер. Якогось окремого статуту товариства «Знання» УРСР не має. Статут є спільний для загальносоюзного товариства і його республіканських відділів. Організаційний розмах товариства поширюється. Згідно з заповіданнями УРЕ з 1965 року на Україні працювало вже 3 746 народних університетів, отже за два роки створено більше як 1000 університетів! На 1 червня 1965 р. у товаристві було 400 тис. членів. Серед них академіків 184, докторів наук і професорів — 1117, кандидатів наук і доцентів — 9326 ітд. З того можна зробити висновок, що кожен науковець мусить бути обов'язково членом того товариства.³³

³² УРЕ, т. 14 стор. 442.

³³ УРЕ, т. 17 стор. 249.

До найстарших, але й найсильніших чисельно товариств належить «Союз товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця СРСР». В загальносоюзному масштабі він об'єднує понад 30 міль. «членів» і має понад 350 тис. первинних організацій. На Україні існує відділ того Союзу «Товариство Червоного Хреста УРСР», який рахується «добровільною громадською організацією». «Основою ТЧХ УРСР є первинні організації Червоного Хреста на підприємствах, в колгоспах, радгоспах, учбових закладах тощо. ТЧХ УРСР об'єднує 25 обласних і 6 дорожніх комітетів. У всіх містах і районах республіки створено міські та районні комітети, а на базі сільських дільничних лікарень — 3 тис. дільничних комітетів... На 1 січня 1963 ТЧХ УРСР об'єднувало 87 тис. первинних організацій (14 177 874 члени).³⁴ «ТЧХ УРСР проводить санітарно-гігієнічну пропаганду, організує підготовку санітарно активу і керує його роботою в проведенні санітарно-оздоровчих заходів, готує кадри медичних сестер, організує санітарно-оборонну підготовку населення тощо».³⁵ ТЧХ УРСР здійснює зв'язок з міжнародними організаціями «Червоного Хреста»... через Виконавчий Комітет Товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця СРСР в Москві.

Всі ці дані говорять проречисто про «добровільний» і «громадський» характер того товариства.

Мільйони членів начислює також Всесоюзне добровільне товариство сприяння армії, авіації та флоту (ДТСААФ), що має на Україні українську республіканську організацію. Метою і завданням цієї організації є сприяння обороноздатності країни. «Республіканська організація ДТСААФ виховує своїх членів у дусі радянського патріотизму, дружби народів СРСР, відданості справі Комуністичної партії, в дусі постійної готовності до захисту Соціалістичної Вітчизни».³⁶ В радянському жаргоні вона називається «масовою добровільною патріотичною організацією трудящих республіки». ТЧХ і ДТСААФ рахуються оборонними товариствами, отже мають мілітарний характер.

В Радянському Союзі є безчисленне число спортивних товариств, які об'єднані в профспілках, армії або пов'язані з галузевою системою міністерств. «До 1959 року керівництво фізичною культурою і спортом в СРСР було зосеред-

³⁴ УРЕ, т. 14 стор. 445.

³⁵ УРЕ, т. 17 стор. 253.

³⁶ УРЕ, т. 17 стор. 253.

жено в державних органах — у союзному і республіканському комітетах по фізичній культурі і спорту». Отже, й самі спортові організації були по суті державними організаціями. Однак формально вважалися вони добровільними громадськими організаціями. В 1959 р. ЦК партії і РМ СРСР прийняли постанову «Про керівництво фізичною культурою і спортом в країні». Ця реорганізація була зв'язана з політикою партії, скерованою на «відмирання держави» і на «залучення» до управління громадських організацій. «В сучасних умовах комуністичного будівництва відпала необхідність зосереджувати керівництво фізичною культурою і спортом у державних органах».³⁷

Відповідно до цього ЦК КП і РМ УРСР прийняли постанову про ліквідацію існуючих «державних» органів і створення Союзу спортивних товариств і організацій УРСР, що є «громадською організацією, яка об'єднує на добровільних засадах в межах УРСР усі спортивні товариства і організації. Найвищим керівним органом союзу є республіканська конференція, яка скликається не рідше як один раз на 4 роки. Конференція обирає Раду союзу; в областях, містах і районах обираються місцеві ради союзу, які керують діяльністю спортивних товариств і організацій».³⁸ Стільки УРЕ. В цій інформації не сказано, що республіканська конференція не є самостійною інстанцією, бо республіканський Союз підлягає загальносоюзному Союзові, який працює «під керівництвом партійних органів» (ст. 1 відступ 1 згаданої постанови ЦК і РМ СРСР). Загальносоюзна конференція обирає центральний комітет Союзу, до якого входять відпоручники профспілок, комсомолу, спортових товариств, радянської армії, міністерств, ДТСААФ, визначні спортсмени і тренери (ст. 2 постанови). До завдань Союзу належать: перспективне планування фізкультури і спорту, вироблення програм і метод, планування і перепровадження змагань, організація спортових контактів, підготовка і розподіл фахівців (тренерів), керування науковою і дослідною працею в ділянці фізкультури і спорту та координація продукційних і дистрибуційних (розподільних) плянів щодо спортового інвентар'я і будови спортових споруд.

З того виходить, що вага організації фізкультури і спорту лежить не на самих спортових товариствах, а на апараті

---

³⁷ УРН т. 17 стор. 252.

³⁸ УРЕ т. 17, стор. 252.

«Союзу спортивних товариств і організацій». Самі товариства — це тільки організаційні форми для спортових занять, гор, вправ ітп. Натомість ініціатива щодо влаштування спортових змагань та інших імпрез спочиває на апараті Союзу.

Як і відносно інших громадських організацій, так і в спорті існує тенденція до творення спортових організацій, які охоплюють цілий Радянський Союз або принаймні одну союзну республіку. Це виключає, щоб в містах чи районах могли творитися якісь самостійні чи автономні спортові товариства, як це взагалі буває у світі. За інформаціями УРЕ в 1964 р. в УРСР існували 4 загальносоюзні «добровільні спортові товариства» («Буревісник», «Водник», «Локомотив» і «Спартак»), 2 республіканські («Авангард» і «Колгоспник») і 2 «відомчі» (ресортіві) («Динамо» і «Трудові резерви»). Кожне із товариств має кількасот тисяч, а то й понад мільйон членів.³⁹

В вересні 1958 р. засновано Всесоюзне товариство винахідників і раціоналізаторів, яке є також «добровільною масовою організацією трудящих СРСР», що беруть участь у винахідництві й раціоналізації або сприяють їхньому розвитку. Масовою є ця організація тому, що в 1962 р. вона начислювала 2,6 міль. членів.⁴⁰ Коли б в СРСР справді було стільки винахідників, то це була б у тому відношенні найпередовіша країна в світі. Однак загально відомо, що в порівнянні з «капіталістичними» країнами винахідництво в СРСР позаді. Тому-то членами того товариства є переважно люди, які «сприяють» винахідництву або яких просто затягнули в ряди членів. Це товариство працює під керівництвом профспілок. В союзних республіках існують «відділення» того товариства, а в підприємствах і організаціях його первинні організації. Формально затримано демократичні технічні форми: найвищим органом в республіці є з'їзд, який обирає Республіканську раду, а ця обирає зі свого складу президію в складі голови, секретаря та членів президії.

«Громадський» характер тої організації пробивається вже з самих завдань товариства: «Завданням товариства є залучення широких мас трудящих до активної участі у винахідницькій і раціоналізаторській діяльності, спрямованій

---

³⁹ УРЕ т. 17, стор. 253.

⁴⁰ «Труд» з 26 грудня 1962.

на прискорення технічного прогресу; всебічне сприяння дальшому розвитку всіх галузей народного господарства; організація і здійснення громадського контролю за додержанням діючого законодавства в галузі винахідництва й раціоналізації; подання допомоги винахідникам і раціоналізаторам щодо розвитку їхньої творчості, підвищення загальноосвітнього та технічного рівня; захист державних інтересів у галузі винахідництва і раціоналізації, а також авторських прав винахідників і раціоналізаторів тощо».⁴¹ Отже, це державні, а не громадські товариства.

Подібно зорганізовані також науково-технічні товариства. Їх зреорганізовано в 1955 році і підпорядковано профспілкам. В 1959 знову відбулася їх реорганізація. Цим разом змагала вона до централізації цих товариств: відбувся загальносоюзний з'їзд, який прийняв одностайний для всіх науково-технічних товариств СРСР статут. УРЕ пояснює: «Науково-технічні товариства УРСР — добровільні громадські організації інженерів, техніків, наукових працівників, спеціалістів в галузі сільського господарства, економіки, планування, обліку, а також робітників-новаторів виробництва, що працюють у промисловості, на транспорті, у сільському господарстві та науково-дослідних і проектних інститутах. Їхніми завданнями є опрацювання рекомендацій державним і господарським органам з найважливіших проблем науки й техніки; здійснення планів науково-дослідних робіт та впровадження досягнень науки й техніки в народне господарство; пропаганда досягнень науки, техніки і передового виробничого досвіду; подання допомоги інженерно-технічним працівникам та робітникам у підвищенні науково-технічних знань і виробничої кваліфікації».⁴²

З погляду основних завдань цих товариств вони є державними товариствами і служать державним цілям. На прикладі науково-технічних товариств ми бачимо, що вони тому «добровільні громадські організації», бо згідно з радянською теорією все державне є одночасно загальнонародним. Про детальні проблеми цієї проблематики буде ще мова.

В СРСР і УРСР існує ціла низка наукових «громадських» організацій, наприклад Біологічні наукові товариства — «добровільні науково-громадські організації», Медичні наукові

⁴¹ УРЕ т. 17, стор. 248.

⁴² УРЕ т. 17, стор. 247.

товариства — «добровільні організації медичних працівників», Географічне товариство — «добровільна науково-громадська організація» ітп.

Характерною рисою всіх цих товариств є те, що вони побудовані ієрархічно і мають одностайну структуру в загальносоюзному масштабі. Тільки рідко трапляються товариства і організації, які не переступають межі союзної республіки. А вже до дуже рідких явищ належать місцеві «добровільні» товариства, але вони існують, наприклад, «Добровольное общество содействия озеленению города Москвы» або «товариство для плекання садоводства міста Фрунзе» іт. п.

4. ПРОФСПІЛКИ

Про історичний аспект профспілок була вже мова вище. Нова партійна програма в 1961 р. прив'язує до профспілок особливе значення. В періоді «розгорнутого будівництва комунізму» профспілки мають стати школою управління, школою господарення і школою комунізму. Ні програма, ні інші державні акти не конкретизують цих завдань, зокрема вони не конкретизують, що розуміє партія під «управлінням». Відомо, що від 1930 р. себто від часу, коли устативувався сьгоднішній модель «соціалістичного управління господарством», уся вага управління цим господарством спочиває на директорах підприємств, директорах і керівниках різних головних управлінь (главків) при міністерствах, на міністрах, радах міністрів ітд., себто на державно-партійному бюрократичному апараті. Складовою частиною того апарату стали також профспілки, яким визначено окрему роль в «комуністичному будівництві» чи в «управлінні народним господарством». З одного боку дбають профспілки про те, щоб підносити кваліфікації робітників, а з другого намагаються «залучувати» робітників в організованих формах до «управління підприємствами». Йдеться тут не про те, щоб робітники справді отримали право рішати про певні питання підприємства, а про те, щоб вони дали підприємству максимальний вклад праці, давали більше, ніж це передбачують норми і тарифи. Розуміється, профспілки мають дбати про те, щоб більші зусилля робітників впливали з їх «соціалістичної свідомости», були спонтанним революційним поривом ітд.

Сьгодні мають профспілки певні компетенції при вирі-

шуванні справ підприємства, між іншим співрішають у призначанні премій, приділюванні помешкань тощо. Усі радянські теоретики згідні в тому, що хоча профспілки в підприємствах є носіями управління, однак, вони виступають як самостійні суб'єкти прав і обов'язків, а не як організації робітничих колективів у підприємствах. Профспілкові організації в підприємствах, подібно як партійні і комсомольські організації, не отримують вказівок щодо їхньої діяльності від своїх «членів», а тільки від вищепоставлених профспілкових органів.⁴³ Таким чином профспілки, подібно як комсомол, являють собою ієрархічно побудований апарат, пов'язаний з партійним і державним апаратом.

Такий стан не є твором сьогоднішнього дня, а впливає з місця і ролі профспілок в соціалістичній державі радянського типу, визначених відповідними резолюціями партійних з'їздів з 1920 р. В тих резолюціях говориться таке:

«При диктатурі пролетаріату профспілки перемінуються з органів боротьби з боку продавців робочої сили проти панівної класи капіталістів в а п а р а т и пануючої робітничої класи. Завдання профспілок лежать, головним чином, в організаційно-господарській та виховній ділянках. Ці завдання мають профспілки виконувати не як самостійна, організаційно відокремлена сила, а як один із основних апаратів радянської держави, керованої комуністичною партією. Тільки в такій системі буде загарантована максимальна стабільність системи пролетарської диктатури і найбільший продукційний ефект».⁴⁴

Відповідно до цього в дальших резолюціях розвивається ціла конкретна «концепція» радянських профспілок. Їх ми процитуємо дослівно, бо по-перше — вони зредаговані ще за життя Леніна і тому не є «сталінськими», а по-друге їх «концепція» має застосування до всіх інших існуючих товариств, спілок і організацій.

Профспілки і Радянська держава

«1. Радянська держава є найбільш усебічною і всеохоплюючою робітничою організацією, яка практично здійснює побудову комунізму, втягаючи в цю роботу щораз ширші маси селянства. З другого боку Радянська держава є такою

⁴³ Мицкевич, Суб'єкты советского права, М. 1962, стор. 149.

⁴⁴ КПСС о профсоюзах, М. 1957, стор. 75 і наст.

робітничою організацією, яка має в своїм розпорядженні всі матеріяльні засоби примусу. Радянська держава є підмогою економічного перевороту. Тому не сміє бути й мови про протиставлення органів профспілок органам Радянської влади.

2. Політика є сконцентрованим висловом економіки, її узагальненням і завершенням. Тому протиставляти профспілки, як економічну організацію робітничої класи, Радам, як її політичній організації, взагалі безглузне і є ухилом від марксизму в бік буржуазних, зокрема буржуазно-третинних пересудів. Зокрема безглузне і шкідливе таке протиставлення в епоху диктатури пролетаріату, коли ціла його боротьба і ціла його діяльність, і економічна, і політична, повинні бути більш ніж будь-коли об'єднані, зосереджені, керовані одною волею, зв'язані залізною єдністю.

3. Будучи школою комунізму і ланкою, що зв'язує найвідсталіші й ще не зовсім вільні від старої цехової професійної вузькості маси пролетаріату з його авангардом, комуністичною партією, профспілки мають виховувати, організувати культурно, політично, адміністраційно, піднімати ті маси до рівня комунізму, підготовляти їх до ролі творців комуністичного устрою, що його творить Радянська держава як форма пролетарської диктатури, яка створилася історично.

4. Тому, насамперед, потрібний тісніший зв'язок між радянським апаратом і апаратом профспілок. Тому що Радянська влада є найширшою організацією, що зосереджує всю соціальну силу пролетаріату, ясно, що профспілки, в міру розвитку комуністичної свідомості й творчої ролі мас, повинні поступінно перетворюватися в допоміжні органи пролетарської держави, а не навпаки.⁴⁵

5. Йдучи тим шляхом, профспілки виконують свою найважливішу функцію, функцію господарсько-адміністративну, входячи в радянські організації, наводнюючи їх, перетворюючись таким чином усе більше й більше в основну базу радянських господарських апаратів».

---

⁴⁴ А що держава є виключним власником засобів виробництва, себто капіталістом, профспілки перетворюються у допоміжні організації капіталу й капіталіста.

Профспілки і комуністична партія

«1. Комуністична партія є організацією авангарду робітничої класи, керівником пролетарського руху і боротьби за комуністичний устрій.

2. Свій вплив на широкі безпартійні шари трудящих партія проводить через комуністичні фракції і ячейки в усіх інших робітничих організаціях, а в першу чергу в профспілках. Тільки в тій мірі, в якій профспілки, залишаючись формально непартійними, стають комуністичними за суттю й проводять політику комуністичної партії, тільки в тій мірі є загарантованою диктатура пролетаріату й побудова соціалізму.

3. Тому в кожній профспілці повинна існувати дисциплінована, зорганізована фракція комуністів. Кожна партійна фракція є частиною місцевої організації, підпорядкованої партійному комітетові, а фракція Центральної Ради профспілок підпорядкована ЦК КП. Всі постанови ЦР профспілок, що торкаються умов і організації праці, є обов'язкові для всіх професійних організацій, як також і членів партії, що в них знаходяться, і не сміють бути знесені якимись іншими партійними органами, крім ЦК партії. Місцеві комітети, суцільно керуючи ідейною працею профспілок, у жадному випадку не повинні халатися за дрібничкову опіку над ними. Відносини між місцевими парткоммами і фракціями профспілок докладно є урегульовані відповідними параграфами статуту партії».

Форми участі профспілок у господарському апараті пролетарської держави

1. Тому що профспілки, об'єднуючи робітників за великими галузями виробництва, безпосередньо з тим виробництвом пов'язані й тому є дуже компетентною організацією саме тут, вони творять основну базу господарських організацій, які управляють промисловістю.

2. Це проявляється в тому, що профспілки, не будучи відокремленою організацією і не завідуючи всеціло й виключно господарством Радянської республіки, знизу до гори беруть участь в організації виробництва. При цьому ні одна із спілкових організацій не втручується безпосередньо в справи управління підприємством, виконує наступні функції: сприяє піднесенню трудової дисципліни всіма засобами

включно до товариських дисциплінарних судів, разом з продукційною веде трудову пропаганду, притягає робітників до участі в робітничій інспекції, виховує робітників і зацікавлює їх в розумінні ролі фабрики (звітування, доповіді тощо), сприяє підборві робітників-адміністраторів, наглядає над діяльністю оціночних комісій тощо . . .»⁴⁶

Ці постанови чи резолюції зобов'язують і сьогодні. Від того часу до сьогоднішнього дня функції проспілок залишилися ті самі. Відповідно до цього до рук Центральної Ради профспілок СРСР передано всі засоби соціального забезпечення, санаторії, відпочинкові доми, різні інститути та інші організації. Сьогодні профспілки керують такими організаціями як Всесоюзне товариство винахідників і раціоналізаторів і науково-технічними товариствами.

5. «ОРГАНИ ГРОМАДСЬКОСТІ»

Органи громадськості, як їх називає Ямпольская, чи органи громадської самодіяльності, як їх називають Лукьянов і Лазарев,⁴⁷ є типічними творивами, яких курс інтенсифікував особливо XXII з'їзд КП (1959 р.) як форму «залучування громадськості» до управління державою. Їх творять або на рівні Союзу і союзних республік, і тоді вони не мають підбудови у формі їх первинних організацій, або на рівні місцевих органів громадськості. В цьому останньому випадку вони не мають організаційної надбудови у формі центральних органів.

До першого типу органів належать такі організації, як наприклад радянський Комітет охорони миру, що керує радянським «мировим рухом» і бере участь у лівому міжнародному, переважно Радянським Союзом організованому «мировому рухові», що з справжнім пацифізмом нічого спільного не має. Подібний характер має також Комітет радянських жінок, Комітет молодіжних організацій чи Комітет солідарности між країнами Азії. Про ці організації важко сказати, що вони є масовими організаціями чи взагалі організаціями в розумінні автономних товариств. Їх творять відповідні партійні органи, комплетують їх склад, дають

---

⁴⁶ Там же стор. 76—78.

⁴⁷ «Советское государство и общественные организации», М. 1961, стор. 196 і наст.

назву й голосять перед усім світом, що такі товариства чи організації як вияви спонтанного руху населення існують.

До цих товариств належить також «Союз радянських товариств дружби та культурного зв'язку з зарубіжними країнами». До 1958 р. (правдоподібно від 1925 р.) існувало «Всесоюзне товариство культурного зв'язку з закордоном». В рамках того товариства існували окремі товариства з поодинокими країнами, наприклад, радянсько-французьке чи радянсько-англійське товариство. Одним із відгалужень цього товариства є «Українське товариство дружби та культурного зв'язку з зарубіжними країнами», що нібито втримує тісні зв'язки з різними країнами світу.⁴⁸ Мабуть прибудівкою того товариства є загальновідоме Товариство зв'язків з українцями за кордоном, що веде прорадянську пропаганду серед української еміграції. Отже, це не товариство, що автономно постало й автономно веде свою діяльність, а конгломерат старанно підібраних людей, яким визначено певне конкретне завдання. Члени того товариства, напевно, не платять ніяких внесків; не відбуваються загальні збори, не обирають управи чи ревізійної комісії. Все це зайві демократичні формальності. Дехто пробує твердити, що це товариство є прибудівкою КГБ. Таке твердження дуже схематичне і не відповідає правді. Коли б дати таку оцінку цьому товариству, то треба сказати, що всі подібні товариства зв'язків з закордоном — це прибудівки КГБ. А тим часом КГБ має особливі завдання. Його агенти знаходяться, без сумніву, також в тому товаристві. Радянську політику робить, однак, не КГБ, а радянський уряд, а до тих цілей на рівні з згаданими товариствами вживає і КГБ.

До другого типу «органів громадської самодіяльності» належать різнородні місцеві «органи громадськості», як наприклад вуличні комітети, домові комітети, різні «ради громадськості» при відділах місцевого адміністративного апарату, ради бібліотекарів, ради пенсіонерів, різні комісії, товариські суди, добровільні народні дружини тощо. За заповіданнями Ямпольської з 1965 р. тільки в самому Красноярському краю було 20 000 «органів громадськості» з 190 000 учасниками, в Горківській області 16 000 з 260 000 учасниками, а в Тульській області 16 000 з 140 000 учасниками (т. зв. «активістами»). Конкретних відповідних даних про

---

⁴⁸ УРЕ т. 13, стор. 523.

УРСР ми не знайшли, але вони пропорційно покриваються з даними цитованих нами областей СРСР.

УРЕ особливу увагу звертає на т. зв. добровільні народні дружини і товариські суди як типічні творива самодіяльних організацій трудящих, до яких «все більше переходить виконання окремих функцій органів держави щодо забезпечення законності і правил поведінки в суспільстві».

Добровільні дружини на Україні виникли при кінці 1958 р. «за ініціативою гірників та металургів Донбасу і Придніпров'я». Така інформація УРЕ не тільки натягнена, але й неправдива. Відомо, що в СРСР виключно партія має монополію соціальної і політичної активності. Ініціатива творення народних дружин і товариських судів вийшла від відповідних партійних чинників, які спершу експериментували з творення т. зв. бригад сприяння міліції, комсомольських штабів тощо. В березні 1959 р. ЦК КПРС і РМ СРСР прийняли постанову «Про участь трудящих в охороні громадського порядку в країні» у формі «добровільних народних дружин». Москва прийняла відповідний «проект» положення про добровільні народні дружини, а на підставі його відповідні чинники союзних республік прийняли свої «положення».

УРЕ подає таку інформацію про завдання і організаційні форми народних дружин:

«Народні дружини утворюються з передових робітників, колгоспників, службовців, студентів, пенсіонерів на добровільних засадах... на підприємствах, будовах, транспорті, в радгоспах, колгоспах, установах, учбових закладах, будинкоправліннях. Обов'язки дружин полягають в тому, що на закріплених за ними територіях вони провадять роботу по роз'ясненню населенню радянських законів, правил соціалістичного співжиття; забезпечують громадський порядок на вулицях, стадіонах, у парках та інших громадських місцях, ведуть боротьбу з дитячою бездоглядністю, вживають заходів до осіб, що ведуть паразитичний спосіб життя, стежать за додержанням Закону про охорону природи. Народні дружини поряд з органами міліції, прокуратури і суду ведуть активну боротьбу з хуліганством, пияцтвом, крадіжками, з порушеннями правил радянської торгівлі, спекуляцією, самогоноварінням, здійснюють громадський контроль за додержанням правил руху транспорту і пішоходів,

а також вживають заходів до припинення інших правопорушень».⁴⁹

Іншими словами, вони виконують ті самі функції, що й державна міліція. Вони однак не підпорядковані міліції, тільки місцевому партійному апаратові і таким чином творять своєрідну партійну міліцію, подібну до СС в націонал-соціалістичній Німеччині, з тим однак, що СС не втручувалися до побутово-кримінальних справ, а тільки займалися політичними справами. Радянський уряд випосажує членів народних дружин зброєю і владними уповноваженнями, які повинні прислуговувати тільки державним органам, вимінає однак назвати ці дружини «державними». Вони не є державними в тому розумінні, що виконують свої функції «почесно», себто держава їм за те не платить, отже, вони не пов'язані з державним бюджетом. Через те держава робить великі оцадності.

Такий самий характер мають і товариські суди. Загальні суди в СРСР походять з виборів. Все ж таки кожний суддя виконує свої функції професійно і за те його держава оплачує. Товариські суди також походять з виборів. Вони обираються на загальних зборах колективів відкритим голосуванням. Вибрані «товариські судді» не мають правничої освіти і тому розглядання справ цими судами має дилетантський характер. Та вони є під сильним впливом партійних організацій, що пробивається вже з їх компетенції. УРЕ пише, що «товариські суди в умовах розширення ролі громадськості в боротьбі з правопорушеннями повинні не обмежуватися розглядом тільки питань виробничого характеру, а й розглядати питання побутового, морального характеру, факти неправильної поведінки членів колективу, зосереджуючи навколо них громадську думку і ширше застосовуючи заходи громадського впливу. В 1963 компетенцію товариських судів значно розширено. «На їх розгляд передано справи про вчинені вперше дрібне хуліганство, дрібну спекуляцію, справи про виготовлення самогону, про дрібні крадіжки у членів колективу, про побої, легкі тілесні ушкодження, самоуправство та інші незначні злочини».⁵⁰ З того виходить, що товариські суди розглядають також, а часами і переважно, кримінальні і цивільні справи, які нормально повинні розглядати загальні державні суди. Та коли б державні суди мали розглядати всі справи, тоді треба б судо-

⁴⁹ УРЕ т. 17, стор. 254.

⁵⁰ УРЕ т. 17, стор. 255.

вий апарат значно збільшити, а це обтяжило б поважно державні фінанси. Отже, щоб і на тому відтинку провести ощадності, держава перекидає на товариські суди розглядання дрібних справ, не оплачуючи за це обраних суддів. Вона навіть накладає на них обов'язок розглядати справи не в часі праці на підприємстві, а поза працею, щоб оминати посереднє оплачування товариських суддів.

6. ВІДНОШЕННЯ ДО «ДЕРЖАВИ»

Р е е с т р а ц і я. В радянській науці та практиці здобула ґрунт догма, що всі громадські організації підлягають безпосередньому керівництву партії, а не «держави». Ця догма вже пробивається в цитованих вгорі резолюціях партійних конференцій з 1920 р., що безпосередньо стосувалися тільки профспілок, а в дійсності мали обов'язкову силу до всіх громадських (а навіть «державних») організацій. Права й обов'язки громадських організацій становлять статuti, на укладання яких «держава» не має ніякого впливу. Хоча положення про громадські організації з 10 липня 1932 р. у другому розділі виразно вимагає, щоб громадська організація після затвердження статуту відповідним державним органом була зареєстрована в тих органах, в дійсності в Радянському Союзі вже давно відступили від тої вимоги закону. Статuti деяких громадських організацій чи товариств затверджує не «держава», а Центральна Рада профспілок (наприклад, статут Всесоюзної Ради науково-технічних товариств), інших знову ні «держава», ні профспілки (наприклад, статут союзу товариств дружби і культурних зв'язків з зарубіжними країнами).⁵¹ Лукьянов і Лазарев пишуть, що «прийняті в останніх роках статuti творчих спілок, Союзу радянських товариств дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами, Союзу спортивних товариств і організацій взагалі не затверджувалися державою. Вони були схвалені на відповідних з'їздах і конференціях тих товариств».⁵² Це й зрозуміло. Адже їх творить партія, виконує над ними нагляд і контролює їх. Тому-то й реєстрація їх в державних органах втрачає глузд. Тільки статут спілки письменників в редакції з 1939 і 1955 років знає по-

---

⁵¹ Кравченко, там-же стор. 21.

⁵² Лукьянов-Лазарев, Советское государство и общественные организации, М. 1961 стор. 185.

станову, що спілка може бути розв'язана з'їздом письменників або розпорядженням уряду, отже, держави. В пізніших роках переведено в статуті цієї спілки відповідні зміни, згідно з якими їх статут не затверджують державні органи. Практика останніх років показує, що навіть тоді, коли статуту т. зв. добровільних товариств затверджуються державою, то їх зміни і доповнення статутів, прийняті відповідними з'їздами тих товариств, звичайно не санкціонуються державними органами.⁵³ Ця політика проводиться в Радянському Союзі приблизно від 1958 р. Тут згадати б випадок зі статутом ДТСААФ. Він був затверджений Радою Міністрів СРСР 6 червня 1952 р. 1954 внесено певні зміни в цей статут, які Рада Міністрів окремою постановою затвердила. А в лютому 1958 р. відбувся четвертий з'їзд цієї організації, який прийняв дуже істотні зміни і доповнення до статуту. Однак, вони вже не були затверджені урядом⁵⁴

Ямпольская пояснює це тим, що затвердження статутів з боку державних органів мало давніше значення нагляду й контролю з боку держави над тими організаціями, бо тоді ще існували... експлуататорські класи. А в «загальнонародній» державі вже нема тієї небезпеки.⁵⁵ Ця авторка не аргументує чомусь, що контрольні повноваження з боку держави втратили свій глузд, бо їх всеціло перебрала партія.

Крім того, треба мати на увазі, що реєстрація тих товариств чи організацій не проводиться з уваги на стабільність і певність в економічному обороті, як це є в т. зв. капіталістичних державах, про що ми вже згадували на початку цієї праці. Коли ж між тими організаціями чи між такою організацією і державним органом постануть непорозуміння щодо майна, то їх вирішують не цивільні суди, а державні арбітражі. Виняток чомусь створено тільки для колгоспів: для майнових спорів між сторонами, з-посеред яких хоча б одна є колгоспом, є властиві цивільні суди.

Тут виринає ще дуже цікаве правниче питання. Відомо, що товариства й організації, подібно як державні підпри-

⁵³ Лукьянов-Лазарев, там-же стор. 185.

⁵⁴ Див. «Материалы и документы IV с'езда Всесоюзного добровольного общества содействия армии, авиации и флоту», М. 1958, стор. 53—61.

⁵⁵ Ямпольская, там-же, стор. 159.

емства, беруть участь в економічному і правному обороті, себто можуть заключувати між собою договори, з яких відповідають «своїм» майном. Щоб брати участь у правному обороті, треба бути правоздатним. Подібно мається справа в несоціялістичних державах: через реєстрацію в державних органах товариство набуває правоздатність, стає правною особою і тоді за свої зобов'язання відповідає своїм власним майном, натомість члени того товариства за зобов'язання товариства не відповідають. Коли ж набувають радянські товариства правоздатність, коли їх реєстрація в державних органах не є обов'язковою? А коли вони навіть реєструються, то ця реєстрація — згідно з радянською теорією — для постанови товариства не є конститутивною. Треба також тямити, що нові цивільні кодекси — противно як це було раніше — не передбачують обов'язкового затвердження статутів товариства з боку державних органів і обов'язкової реєстрації в державних органах. На це дає Мицкевич просту відповідь: конститутивним моментом для постанови товариства чи організації є затвердження статуту відповідним з'їздом того товариства.⁵⁶ Мицкевич виходить очевидно з факту, що КП має у своїх руках монополію соціальної і політичної активності й тому створення якоїсь громадської організації поза «державною сферою» є автоматично обов'язкове для правного порядку.

В наслідок такого розвитку створилася в Радянському Союзі особлива ситуація: існують двоякого типу товариства (організації) — зареєстровані й незареєстровані. Однак цей поділ не має ні юридичного, ні будь-якого іншого значення. «Держава» зобов'язана однаково трактувати ці типи товариств і не сміє ігнорувати незареєстровані. Появляються «державні» розпорядки, які приділюють, наприклад, фабричним, заводським і місцевим комітетам профспілок або товариствам винахідників і раціоналізаторів конкретні господарсько-адміністративні функції в підприємствах, хоча ці організації в «державі» не зареєстровані.

На думку Мицкевича затвердження статуту з наступною реєстрацією має постільки юридичне значення, поскільки основане товариство при виконванні своїх «державних» функцій має з «державою» співпрацювати. З точки зору «держави» це має означати, що «державна» має право й обов'язок перевіряти законність і доцільність осну-

⁵⁶ Мицкевич, А. В.: Суб'єкты советского права, М. 1962, стор. 196.

вання і діяльності тих організацій, . . . але тільки постільки, поскільки ця діяльність скерована «назовні» (диви далі).⁵⁷ Таке пояснення не можна вважати за вистачаюче, адже існують товариства, яких статuti не затверджені державою, а навіть такі, які взагалі не мають статутів.⁵⁸

Внутрішня структура. В Радянському Союзі існує дуже сильна тенденція розбудувати вертикальну структуру товариств і їх союзів, через що вони перетворюються в «масові організації». Ямпольская пояснює це тим, що чим більша організація, тим більша певність, що її воля не буде відхилитися від волі народу.⁵⁹ На думку радянських теоретиків і практиків тільки велика організація створює передумови для здійснення в ній принципу демократичного централізму.

Кожне товариство і кожний союз мають свої органи, свій апарат і членів. До органів зараховуються з'їзди, конференції, комітети, ради, комісії тощо. Вони випосажені «виконавчо-розпорядчими» повноваженнями. Вся поточна діяльність практично виконується апаратом даної організації. Громадські організації мають подібну структуру як Ради депутатів трудящих: рада — виконавчий комітет — адміністраційний апарат. «На взаємовідносини всередині того апарату поширюються правні норми, які стосуються до державних службовців; правне становище службовців громадських організацій є подібне до правного становища державних службовців з тою різницею, що їх служба проходить не в державному апараті, а в апараті громадських організацій». ⁶⁰ Державні і громадські організації мають один спільний знаменник: їх апарат отримує завдання від партії. Службовці апарату громадських організацій виконують свої функції не як аматори; їх праця в громадських організаціях є їх основним заняттям. Зате вони отримують платню як державні службовці. Згідно з новою програмою КП з 1961 р. паралельно до поширення функцій громадських організацій у радянській системі має відбуватися процес редукції апарату громадських організацій. На місце функціонерів того апарату мають прийти громадські функціонери, які виконують свої завдання «почесно». В тому напрямі робляться і практичні експерименти. Ця концепція має мати

⁵⁷ Мицкевич, там-же, стор. 174.

⁵⁸ Мицкевич, там-же, стор. 198.

⁵⁹ Ямпольская, там-же, стор. 31.

⁶⁰ Ямпольская, там-же, стор. 137.

цю добру сторінку, що — по-перше — громадськість буде мати враження, що вона сама своїми людьми виконує завдання, отже, бюрократичний елемент буде відсунений на дальший план, а по-друге — держава заощаджує таким чином фонди, які йдуть на платню для громадських функціонерів. В цій концепції є багато утопічного. Радянські люди вже не такі-то наївні, щоб виконувати для партії функції задармо.

Становище членів. Відносини внутрі товариств чи громадських організацій регулюють статuti. Отже, кожна громадська організація має свої внутрішні норми. Радянська теорія відкидає погляд, що ті норми є правовими нормами, себто нормами, які виходять від держави і мають загальнообов'язкову силу, навіть у тому випадку, коли статuti формально затверджені державними органами. Відносини між органами громадської організації і її членами не регулюються правом.⁶¹ Цей погляд веде до висновку, що державні органи не мають права втручатися у внутрішні справи партії, профспілок, комсомолу і т. д. і регулювати ці відносини державними законами. Відомо, що радянська прокуратура виконує нагляд над дотриманням законности всіма громадянами й організаціями. Та вона не сміє втручатися у внутрішні справи громадських організацій чи товариств. Коли зарядження керівництва організації кривдять її члена, то член не має жодних можливостей боронитися, передаючи справу прокуратурі у формі скарги. Прокурорський нагляд не розтягається на внутрішнє життя громадських організацій, бо предметом прокурорського нагляду, мовляв, є дотримання державних законів, а ці внутрішні справи громадських організацій не мають що шукати. Така теорія ставила і ставить радянського громадянина в небезпечне становище. Відомо, що колгоспи офіційно не рахуються державними організаціями, а тільки громадськими, отже, внутрішні справи в колгоспах регулюються їхніми статутами і колгоспною демократією, а не державними законами. Наслідок того був такий, що колгоспники були видані на поталу управі колгоспу і не могли передати справи до прокуратури чи суду, бо це внутрішня справа колгоспів. Отже, на ґрунті такої теорії виросло модерне невірництво. Аж останніми часами появляються критичні замітки, які вимагають дати про-

⁶¹ Див. Кравченко в «Советское государство и право», 1960, ч. 8, стор. 29; також Лукьянов-Лазарев, там-же, стор. 194 та ін.

курорам право у виняткових випадках втручатися у внутрішні справи колгоспу. Були вже випадки, коли прокурор вніс протест проти заряджень голови колгоспу, мовляв, це зарядження порушувало колгоспну демократію. Мицкевич пояснює правомірність прокурорської інтервенції у внутрішні справи колгоспу тим, що зразковий статут сільськогосподарської артілі з 1935 р. був затверджений радянським урядом і через те став законом у формальному розумінні.⁶²

В л а д н і ф у н к ц і ї. В основному владними компетенціями випосажена тільки держава чи її органи. Влада кореспондує з примусом, а стосувати примус є монополією держави — принаймні модерно зорганізованої держави. За виконанням владних функцій стоїть авторитет держави. В державах західної частини європейського континенту прийнято, що держава може передавати деякі владні функції т. зв. корпораціям публічного права. В Радянському Союзі ці питання прибрали особливу форму. Як вже згадувано, в 1933 р. прийшло до злиття Народного Комісаріату Праці і профспілок, себто державного органу і громадської організації, внаслідок чого профспілки перейняли такі справи як питання охорони праці, соціального забезпечення, законодавство в питаннях праці тощо. Одночасно при уряді створено Державний комітет для справ праці і платень, який виконував свої функції в тісному контакті з профспілками. Таким чином профспілки як громадська організація отримали владні функції. В 50-х роках число товариств і громадських організацій, що отримали владні повноваження, значно збільшилося. Так, наприклад, вуличні і квартальні комітети отримали право притягати населення в недільних днях до ремонту доріг і тротуарів, домові комітети — до ремонту домів тощо. Фабричні і заводські комітети профспілок отримали владні повноваження в обсягу управління підприємствами. Комісії для трудових спорів отримали повноваження в галузі права праці, товариські суди в обсягу вирішування деяких судових справ, народні дружини в галузі охорони громадського порядку і т. д. До ХХІІ з'їзду КП переважала думка, що громадські організації можуть виконувати певні державні владні функції тільки тоді, коли компетентний державний орган (наприклад, Рада Міністрів) уповноважить дану громадську

⁶² Мицкевич там-же, стор. 173 і 176.

організацію шляхом формального рішення. Бували випадки, що таке рішення виносили в спільній постанові відповідний державний орган і дана громадська організація. Теоретики виходили з погляду, що тільки держава є носієм суверенної влади на території Радянського Союзу.⁶³ XXII партійний з'їзд займався проблематикою «відмирання держави» і висунув питання «самоврядування» громадських організацій. Перенаголошування функцій громадських організацій «в періоді розгорнутого будівництва комунізму» породило серед радянських науковців теорії, згідно з якими владні повноваження громадських організацій не є похідними від державної влади, тільки мають самотутній характер. Паралельно до державного суверенітету існує незалежно від цього «громадський суверенітет», себто «владна адміністрація на громадських основах».⁶⁴ Для прикладу таких самотутніх владних повноважень Ямпольська наводить право і обов'язок партійних організацій в підприємствах контролювати управління підприємств. Це «право» партійних організацій виводиться не з державних законів, а з партійних директив.⁶⁵

Всі ці теорії виходять з устросвої дійсності, в якій партія виконує панівну роль. Йдеться про «політично-організаційну» діяльність партії. Цей політично-організаційний фактор розподілює функції між державними і громадськими організаціями. Таким чином владні повноваження громадських організацій виводяться не від держави, а від цього політично-організаційного фактору. Коли вже послідовно проводити цей погляд, то треба сказати, що й владні функції держави не є самотутніми, а виводяться також від партійного чинника. Такий погляд мусів би вести до висновку, що сувереном в Радянському Союзі не є держава, себто Радянський Союз, а партія, яка стоїть понад державою. До цього питання ми ще повернемося.

З а к о н о д а в ч а ф у н к ц і я громадських організацій. Ми привикли дивитися на питання законодавства в державі через призму традиційних понять та вчень, що своїми коріннями спочивають в 19 сторіччі чи навіть у Французькій революції. Закони приймаються тільки парламентами чи іншими подібними представницькими органами на-

⁶³ Див. Денисов, А. І. О взаимоотношениях между государством и общественностью, в Сов. гос. и право, 1960, ч. 4, стор. 30.

⁶⁴ Мицкевич, там же, стор. 191.

⁶⁵ Ямпольская, там же, стор. 170, виноска.

селення. На підставі законів уряди мають право видавати розпорядження «з силою законів», а на підставі законів і розпоряджень адміністративні державні органи мають право видавати т. зв. адміністративні акти, скеровані до поодиноких осіб. З того виходить, що законодавство є монополією держави. Що не походить від держави, не може претендувати на загальнообов'язковий закон.

В Радянському Союзі в тому відношенні дещо змінилося, хоча і тут існує тенденція вважати законами тільки акти Верховних Рад. Зміна ця походить з факту й теорії, що понад державними і громадськими організаціями знаходиться партія. Тому-то й Ямпольська я прив'язує велику вагу до «норм-директив» партії, бо ж вони визначають зміст не тільки «державних» правових норм, а й т. зв. соціальних норм громадських організацій.⁶⁶ Органи громадських організацій згідно зі статутом даної організації мають право встановлювати «внутрішні соціальні норми» тої організації, які є обов'язкові тільки для членів тої організації. Згідно з радянськими теоріями державні й громадські організації мають спільну ціль — побудову комунізму. А якщо так, то державні органи мусять респектувати кожную чи майже кожную «соціальну норму» громадської організації. Коли відповідна громадська організація дає своїм клітинам директиви щодо виконання контрольних завдань по відношенню до управління підприємствами, то управління підприємством, що є державним органом, мусить цій контролі піддатися і тим самим директиви громадських організацій респектувати.⁶⁷ Це саме стосується до всіх форм державного апарату з боку «громадськості» чи «громадських організацій».

Щоб на тому відтинку втримувати сяку-таку гармонію між державою і громадськими організаціями (державна ж — згідно з радянською теорією — є персоніфікацією суспільства, ідентифікує себе з суспільством) практикується нерідко, що певні правові норми встановлює «державна» разом з відповідальною громадською організацією. Так, наприклад, всі питання праці регулюються нормами, встановленими спільно Радою Міністрів і Центральною Радою Профспілок. Такі самі комбінації робляться між Радою Міністрів і комсомолом чи одною із добровільних громадських організацій. В той спосіб отримують ці норми подвійну силу:

⁶⁶ Ямпольская, там же, стор. 168.

⁶⁷ Ямпольская, там же, стор. 169 і наст.

з одного боку, як «державні» норми вони адресовані до державних органів, а як «соціальні норми» даної громадської організації вони зобов'язують кожного члена тієї організації. В той спосіб — на думку радянських теоретиків — приходить до співдії державних органів і громадських організацій в ділянці законодавства.

До найважливіших нормативних актів належать спільні постанови ЦК КП і Ради Міністрів СРСР. Як державні, правні норми вони скеровані до державних органів, як партійні директиви — до державних органів силою конституційно загарантованої керівної ролі партії (ст. 126 конституції СРСР з 1936 р.) і нарешті як «партійні норми» — до всіх низових партійних організацій, які несуть відповідальність перед партією (себто перед партійним апаратом) за переведення директив, що знаходяться в тих нормах.⁶⁸

7. МАЙНОВІ СПРАВИ ТОВАРИСТВ

Згідно з ст. 4 конституції СРСР з 1936 р. соціалістична господарська система і соціалістична власність творять «економічну основу СРСР». Соціалістична власність має подвійну форму: вона є або державною власністю, себто загальнонародною власністю, або кооперативно-колгоспною власністю (власність окремих колгоспів чи їх об'єднань) (ст. 5). «Особиста власність» має консумційний характер і є призначена для задовільнення потреб поодиноких громадян. Ані в конституції, ні в інших законах не було мови про власність товариств чи громадських організацій, через що існувала неясність, чи майно цих соціальних творів також творить «економічну основу СРСР». Поодинокі автори послуговувалися аналогією і поширювали законні постанови про кооперативну власність на майнові питання товариств і громадських організацій.⁶⁹ Щойно Основи цивільного законодавства СРСР і союзних республік з 1961 р. урегулювали питання власності профспілкових та інших громадських організацій у ст. 24, яку перейняв м. ін. і Цивільний кодекс УРСР. Відповідні статті ЦК УРСР мають такий зміст:

⁶⁸ Ямпольская, там же, стор. 175 і наст.

⁶⁹ Так напр. Генкин, История советского гражданского права, М. 1949; Братусь, Субъекты гражданского права, М. 1950 та ін.

Ст. 97 (Зміст права власности профспілкових та інших громадських організацій)

Профспілкові та інші громадські організації володіють, користуються і розпоряджаються майном, що належить їм на праві власности, відповідно до їх статутів (положень).

Право розпорядження майном, що є власністю профспілкових та інших громадських організацій, належить виключно профспілковим та іншим громадським організаціям.

Ст. 98 (Об'єкти права власности профспілкових та інших громадських організацій)

Власністю профспілкових та інших громадських організацій є їх підприємства, будівлі, споруди, санаторії, будинки відпочинку, палаци культури, клуби, стадіони та піонерські табори з їх обладнанням, культурно-освітні фонди та інше майно, що відповідає цілям діяльності цих організацій.

Ст. 99. (Порядок звернення стягання на майно, належне профспілковим та іншим громадським організаціям)

На належні профспілковим та іншим громадським організаціям підприємства, будівлі, споруди, устаткування та інше майно, що відноситься до основних засобів підприємства, санаторій, будинків відпочинку, палаців культури, клубів, стадіонів і піонерських таборів, а також на культурно-освітні фонди не може бути звернене стягнення по претензіях кредиторів.

Стягнення може бути звернене на інше майно, за винятками, встановленими законодавством УРСР, а щодо коштів — законодавством СРСР.

Порядок звернення стягання по претензіях кредитових установ про повернення виданих ними позичок визначається законодавством СРСР.

Прочитавши ці статті Цивільного кодексу, читач може собі подумати, що в Радянському Союзі громадські організації є «приватними» власниками їхнього майна. Та не можна забувати, що Цивільний кодекс був зредагований «соціалістичним» законодавцем, який термін «власність» вживає в іншому розумінні як це прийнято вживати в «капіталістичному» світі. Власність громадських організацій належить до типу «соціалістичної власности» і тому не є «приватною» чи «особистою» власністю громадських організацій. Тому-то цитовані вгорі статті про власність громадських організацій майже не відрізняються змістом від

аналогічних статей, які трактують про державну власність і власність колгоспів, кооперативів та інших об'єднань. Під господарським оглядом виказує власність громадських організацій деякі специфічні риси. Тоді коли державна і кооперативна власність твориться шляхом розгортання продукційної та дистрибуційної (розподільчої) діяльності державних і кооперативних підприємств, власність громадських організацій твориться з а) членських внесків, б) прибутків з різних імпрез, в) з державних дотацій для культурних, спортових та інших цілей (сюди належать також різні дотації з боку державних підприємств), г) з добровільних пожертв громадян та організацій, ґ) прибутки з «власних» підприємств та д) з інших прибутків.⁷⁰

Спосіб творення власності громадських організацій ще не пересуджує її «соціалістичного» характеру. Адже коли якесь товариство накопичило певне майно шляхом збирання членських внесків, то виходило б, що воно вільно розпоряджає цим майном, отже, це майно є його приватною власністю. Такий підхід до справи був би «капіталістичним». Бо ж капіталістичною вважається кожна власність, яка є окремою чи відокремленою власністю, себто тоді коли виразно проведена межа між власністю двох різних суб'єктів права власності на території одної держави. З точки зору комуністичної ідеології власність підприємства не є соціалістичною, а «анархосиндикалістичною», коли вона належить колективі робітників того підприємства. Це буде приватна власність колективу робітників. Правдивою соціалістичною власністю вважається державна власність, бо підметом її є держава як персоніфікація цілого населення.

З точки зору комуністичної ідеології власність профспілок чи колгоспів вважається соціалістичною тільки тоді, коли вона не буде «приватною» власністю профспілок чи колгоспів, себто коли колгосп чи профспілки не можуть сказати, що, мовляв, наше майно є виключно наше. Це був би «анархосиндикалізм». Тільки тоді, коли колгоспи розумітимуть свою власність як загальнонародню, тоді вона буде соціалістичною. Це саме стосується профспілок та інших громадських організацій. Коли вони вважатимуть, що певне майно, хоча формально «числиться» за ними, все таки служить не їх приватним цілям, а загальнонароднім, тоді це майно буде одною із форм соціалістичної власності.

---

⁷⁰ Советское гражданское право, М. 1965, т. I, стор. 349 і наст.

Іншими словами: коли формальна власність тих організацій не буде їх власністю, вона стане соціалістичною.

Це є виразні суперечності. З них можна вийти, коли всі ці типи соціалістичної власності вважати варіантами державної власності, що й справді відповідає дійсності. Коли в Радянському Союзі відрізняють кілька типів соціалістичної власності, то мають на думці різні форми і способи управління соціалістичною власністю. Практично це означає, що майно громадських організацій служить законній меті організації чи пак реалізації цієї мети, і то не згідно з вільною волею управи чи органів організації, а відповідно до кошторису. Ці організації вважаються юридичними особами (правними особами). І знову ж треба додати: вони є «соціалістичними» правними особами. В «капіталістичних» країнах правні особи мають загальну правоздатність, себто можуть доконувати різних дій відповідно до вільного волевиявлення, хіба що ці дії суперечать законам. Правоздатність соціалістичних правних осіб є завжди «спеціальна», себто вони можуть доконувати дій, передбачених законами, статутами чи положеннями. Дії, які виходять поза ці межі, вважаються протизаконними і правної сили не мають. Практично це означає, що волевиявлення громадських організацій щодо їхнього майна є здетерміноване. В тому відношенні нема різниці між державним підприємством, громадською організацією чи підприємством тої організації.

Справу комплікує ще й факт, що майже всі громадські організації мають свою вертикальну структуру (центральні органи — місцеві органи). В зв'язку з цим виринають два питання: а) хто є носієм (суб'єктом) права власності майна громадської організації і б) чи низові клітини громадських організацій мають проваздатність і в яким засягу. На ці питання можна відповісти на основі існуючих законів і статутів громадських організацій.

На основі статуту профспілок поодинокі органи профспілок (комітети на підприємствах, міські, районні, обласні і т. п. профспілкові організації) вважаються правними особами. Щоправда, ця постанова суперечить ст. 154 Трудового кодексу з 1922 р., згідно з якою профспілки як цілість є правною особою, але зате згідне з теперішнім вченням і найновішими цивільними законами. Щодо майна профспілок, то зобов'язує засада «єдності власностевого фонду» профспілок, себто носієм права власності є профспілки як

цілість, а не поодинокі профспілкові клітини чи організації. Це саме стосується інших громадських організацій.⁷¹ В тому відношенні профспілкова власність відхиляється від кооперативної власності: центральні органи кооператив не являються власниками майна низових кооператив, а їх власність зближається до державної власності. Грошові засоби розподілюють центральні органи профспілок шляхом переказу відповідних сум з балансу центральних органів на баланс відповідних низових профспілкових організацій. Профспілки союзних республік розподілюють грошові засоби на профспілкові організації областей і т. д. Коли при кінці балансового року на конті низових профспілок ще залишаться якісь незужиті суми, то ця профспілкова організація може тільки тоді розпорядитися тими сумами, якщо вищепоставлена профспілкова організація свого права зречеться.⁷²

Становище низових профспілкових організацій, таким чином, дуже подібне до становища державних підприємств. Ці також можуть вільно розпоряджатися непотрібними частинами їхнього майна, якщо міністерство чи його головне управління, якому підприємство безпосередньо підпорядковане, зречуться права розпорядимости тим майном. Це «розпорядження» може мати форму «продажу» з тим однак, що друге підприємство не набуває на набутому майні права власності, бо у «сфері держави» зобов'язує засада єдності державної власності, себто власником усього державного майна є виключно держава, а не поодинокі державні підприємства. Також і профспілкова організація може «продати» другій спілковій організації частину якогось майна. Внаслідок такого «продажу» не переходить однак право власності, бо тільки профспілки як цілість є виключними власниками профспілкового майна. Вже ці факти вказують на те, з якими скомплікованими майновими відносинами маємо до діла в СРСР.

До 1959 низові профспілкові організації робили їхні видатки виключно відповідно до кошторису, затвердженого на один пляновий рік центральними органами профспілок. Досвід показав, що така централізація дуже утруднює культурне й соціальне обслуговування членів профспілок. Тому-то XII з'їзд профспілок прийняв значні зміни в ста-

⁷¹ Советское гражданское право, там же, стор. 345 і наст.

⁷² Седугин, П. И., О праве собственности общественных организаций, в «Ученые записки», М. 1963, вып. 4, стор. 42.

туті профспілок, якими права профспілкових фабричних комітетів розширено. Зверхні профспілкові організації затверджують сьогодні кошторис низових спілкових організацій тільки відносно організаційних і адміністративних видатків, а також устійнюють число штатного персоналу. Що ж до інших видатків, то їх кошторис затверджують загальні збори членів місцевої профспілкової організації. Наступила, таким чином, децентралізація, а властиво де-концентрація компетенцій в рамках профспілкової ієрархії⁷³

В зв'язку з тим вирінуло питання, чи низові клітини профспілок не є власниками тої частини майна, про яке рішають загальні збори членів у формі затвердження кошторису. Адже засоби низової організації творяться з членських внесків, дотацій місцевих підприємств та з інших джерел. Одна частина тих засобів відпроваджується до каси центральних профспілкових органів, а друга залишається до диспозиції низової організації. Тому-то Мицкевич прийшов до висновку, що відносно цього останнього майна низова профспілкова організація є власником.⁷⁴ Седугин є іншої думки, а саме що профспілковий рух в Радянському Союзі є єдиний і сцентралізований і тому розподіл профспілкового майна на майно центральних органів і низових організацій є недопустимий. Отже, власником усього профспілкового майна є виключно профспілки як цілість.⁷⁵ Цей сам погляд заступають також такі авторитети як Генкин і Грибанов.

Під керівництвом профспілок розгортають свою діяльність т. зв. добровільні організації членів профспілок, а саме:

- а) «добровільні товариства»;
- б) каси взаємодопомоги профспілкових комітетів;
- в) науково-технічні товариства;
- г) Всесоюзне товариство винахідників і раціоналізаторів;
- г) різні організації громадської самодіяльності, яких діяльність пов'язана з продукційною діяльністю державних підприємств (ради новаторів, громадські конструкторські бюро, громадські бюро технічної інформації і т. п.).

Ці останні організації (літера «г») не мають власної матеріальної бази; їх видатки покриваються з бюджету проф-

⁷³ Мицкевич, там же, стор. 209; стор. 50 статуту.

⁷⁴ Мицкевич, там же, стор. 209 і наст.

⁷⁵ Седугин, там же, стор. 47.

спілок. Натомість всі інші організації (літера «а» — «г») є маєтково «самостійні», себто вони мають свій власний бюджет і кошторис. Матеріальні засоби науково-технічних товариств і Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів створюються не тільки з членських внесків, а й з приходів із видавничої і доповідницької діяльності, а також з дотацій профспілок.⁷⁶ Матеріальні засоби Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів створюються також з встановлених (ким?) в певній висоті дотацій державних підприємств і господарських організацій. Їх переводять на спеціальне біжучеkonto в державному банку і з нього фінансують діяльність усіх низових клітин цієї організації.⁷⁷ Однак існує дуже сильна тенденція до злиття майна всіх організацій, що підлягають керівництву профспілок, щоб таким чином упростити управління тим майном і спосіб фінансування всіх тих організацій.⁷⁸

Як згадано, в СРСР існують товариства і їх союзи. Кілька товариств можуть створити союз. В зв'язку з тим постає питання майнових відносин між товариствами і їх союзами. Це питання по-різному розв'язують. Існують союзи, яких матеріальні засоби створюються з засобів товариства. Отже, засоби союзу і товариств створюють єдиний фонд, себто власність союзу, а товариствам залишається тільки «право оперативного управління». Це знову аналогія до відношення між державою і державними підприємствами: власником виступає держава, а підприємства виконують тільки «оперативне управління». Однак існують союзи, в яких майнові відносини по відношенню до підпорядкованих їм товариств доволі нещільні: вони не мають якогось спільного бюджету, а ведуть окрему фінансову господарку. Найкраще це можна бачити на прикладі спортивних товариств.

«Союз спортивних товариств і організацій СРСР» керує т. зв. «добровільним громадським спортивним рухом». До матеріальних засобів того союзу належать: прибутки з спортивних імпрез, оплата за користування спортивних споруд (площ тощо) союзу, прибутки продукційних і розподільних підприємств союзу, прибутки з видавничої діяльності союзу

---

⁷⁶ Постанова Секретаріату Центральної Ради Профспілок з 25. 2. 1959 р. «Про фінансування і видаткування засобів для діяльності науково-технічних товариств при профспілках», в «Финансовая работа профсоюзов», М. 1960, стор. 246.

⁷⁷ «Финансовая работа профсоюзов», там же, стор. 250.

⁷⁸ Седугин, там же, стор. 51.

і дотації з державного бюджету. З бюджету цього союзу фінансуються його «ради» (себто структурні органи) в союзних республіках, областях і районах. Союз як такий вважається правною особою і власником його майна. Органи союзу виступають від імені союзу, отже, як такі не мають правоздатности.⁷⁹

«Союз спортивних товариств і організацій СРСР» об'єднує спортові товариства, які є одночасно структурними клітинками міністерств, відомств, профспілок та інших організацій. Тому ці спортові організації не платять жадних внесків до союзу та не отримують від нього дотацій. Спортові товариства творять ніби-то незалежні організації, себто вони мають окремі статuti і членів. «Добровільні спортові товариства» профспілок мають свої статuti, які є укладені на основі «примірного статуту спортових товариств». «Добровільні спортові товариства» мають свою вертикальну структуру з загальносоюзною радою спортових товариств профспілок на чолі. До матеріяльних засобів поодиноких товариств належать, головним чином, прибутки із спортових імпрез та членські внески. Та найважливішу матеріяльну основу тих товариств творять дотації з бюджету профспілок у формі фінансування спортових товариств.⁸⁰

Таким чином матеріяльні засоби добровільних спортових товариств профспілок творять частину майна профспілок, а фінансові пляни і кошториси тих товариств творять складову частину бюджету й кошторису профспілок як цілості.⁸¹ Отже спортові товариства профспілок не є носіями права власности, але є правоздатними.

В подібний спосіб є зорганізовані також і інші спортові товариства.

Громадські організації, що не мають ієрархічної побудови, є фінансово незалежними, вважаються правними особами, себто є в межах статутівних цілей правоздатними, і є носіями власности їхнього майна. Та все ж таки треба підкреслити, що їхнє майно не є їх приватною власністю, себто вони не можуть робити з цим майном, що захочуть, а мусять дотримуватися строго статутівних цілей. Тому-то їх майно вважається соціялістичною, а не приватною, власністю. До таких організацій належать зокрема адвокатські колегії.

---

⁷⁹ Седугин, там же, стор. 54 і наст.

⁸⁰ «Финансы профессиональных союзов СССР», М. 1961, стор. 75.

⁸¹ «Финансы профессиональных союзов СССР», там же, стор. 75.

Радянська правнича література майже зовсім не заторкує питання цивільноправного становища партії і комсомолу, хоча в останньому часі автори сміливіше підходять до цих проблем. Ст. 11 Основ цивільного законодавства з 1961 р. (якій відповідає ст. 24 Цивільного Кодексу УРСР) встановлює, що юридичними (правними) особами є також громадські організації, а також у випадках, передбачених законодавством СРСР і союзних республік, підприємства і установи цих організацій та їх об'єднань, що мають відокремлене майно і самостійний баланс. Мицкевич гадає, що до тих «установ» належать центральні і місцеві органи партії і комсомолу. Як цілість ці організації є носіями права власності їхнього майна. Чи вони отримують дотації з державного бюджету або від поодиноких державних органів, — не дасться встановити. Мабуть, вони мають власні бюджети, побудовані на власних прибутках з членських внесків, видавничої діяльності і т. д. Згідно з партійним статутом членські внески встановлюються центральними партійними органами у процентовому відношенні до місячної заробітної платні. Членські внески вплачуються на банковеkonto первинної партійної організації і через нього попадають до бюджету партії як цілості. Грошева господарка партії є сцентралізована в єдинім партійнім бюджеті. Первинні партійні організації не мають жадних «власних» засобів. Всі партійні комітети, як місцеві, так і центральні, мають їхні кошториси і фунгують як бюджетові організації чи установи КП СРСР чи пак комсомолу. Незважаючи на відсутність власного майна, вони все ж таки виступають як правні особи, що для «західного» правника зовсім незрозуміле. Адже визнання когось за правну особу має тоді глузд, коли та особа може мати своє власне майно, яким вона відповідає за свої зобов'язання. Коли ж дана організація не сміє мати власного майна, то й заключування договорів та інших цивільноправних угод тратить глузд.

В подібному правно-маетковому становищі знаходяться і творчі спілки. Носієм власності виступає тільки спілка як така. Низові клітини спілки не сміють мати свого майна, але є правоздатні в межах їхнього кошторису. Фінансова господарка є строго сцентралізована.⁸²

Союз товариств червоного хреста і червоного півмісяця СРСР вважається правоздатним і є власником його майна.

⁸¹ «Финансы профессиональных союзов СССР», там же, стор. 75.

⁸² Седугин, там же, стор. 57; Мицкевич, стор. 211.

Згідно з його статутом є правоздатними і власниками також його структурні клітини. Але й у цій організації існує сильна тенденція до злиття всього майна і створення єдиного майнового фонду.⁸³

Реасумуючи, приходиться ствердити, що поділ радянської соціалістичної власності на державну, кооперативну і власність громадських організацій відповідає поділові бюджетової системи СРСР. В бюджеті СРСР і союзних республік є передбачені суми, які у формі дотацій передаються громадським організаціям. Паралельно до державного бюджету існують бюджети і баланси партії, комсомолу, профспілок, творчих спілок, добровільних громадських організацій, адвокатських колегій та інших організацій. Кожна із тих організацій має свою власну плянову господарку. Теоретично можливі між тими організаціями правні угоди (наприклад, договір купівлі-продажу). В дійсності господарська діяльність тих організацій підпадає під такі самі застави, як господарка державних підприємств і установ. Поділ статутного фонду підприємств на основні і оборотні фонди стосується також до всіх інших типів соціалістичної власності.⁸⁴ Видаткування грошових засобів відбувається строго за кошторисом. Господарська діяльність тих організацій не є керована державним пляном, тільки внутрішнім пляном громадської організації. При здійсненні своїх статутних цілей може громадська організація, наприклад, заключити з державним будівельним підприємством договір на будову дому, з іншими підприємствами договори поставки, а може — залежно від обставин — і договори купівлі-продажу. Всі ці операції мусять бути згори заплановані, отже, завчасу обговорені з державними пляновими органами.⁸⁵ У випадку, коли постануть між громадською організацією і тими підприємствами спори, їх вирішує державний арбітраж. Якщо йдеться про виконання рішень арбітражу, то становище громадських організацій є не інше, як державних підприємств. Це виходить зі ст. 24, частина 2 Основ цивільного законодавства з 1961 р.

Цікавим для відносин між «державою» і товариствами є Положення про права фабричного, заводського і місцевого

⁸³ Седугин, там же, стор. 56.

⁸⁴ Це виходить з Положення про бухгалтерські звіти і баланси державних, кооперативних (за винятком колгоспів) і громадських підприємств та організацій. Див. «Советское гражданское право», Т. I. М. 1965, стор. 351.

⁸⁵ «Советское гражданское право», там же, стор. 335.

комітету профспілок з 15 липня 1958 р. До того часу будинки, приміщення, споруди та інші об'єкти для обслуговування робітників і службовців підприємств та їх родин були «зарєєстровані» себто зафіксовані в балансах профспілок, отже, рахувалися їх власністю.⁸⁶ Згідно з Положенням з 1958 р. скреслено їх з балансу профспілок і вписано в баланси відповідних державних підприємств, очевидно, без відшкодування, отже, вони стали державною власністю. Одночасно держава передала їх профспілкам «в безплатне користування». Однак кошти утримання тих об'єктів і ремонтів мають нести не профспілки, а державні підприємства.⁸⁷ Знову ж 10 березня 1960 р. прийняла Рада Міністрів СРСР постанову «про передання санаторій і відпочинкових домів профспілкам». Це передання відбулося також шляхом переписання з балансу міністерства охорони здоров'я на баланс профспілок. Плянуння санаторій і відпочинкових домів виконують спільно Рада Міністрів, Держплан і Центральна Рада профспілок. Тепер неясне, чи через таке переписання з балансу на баланс профспілки стали власниками тих об'єктів. Седугин бачить в тому приклад «переростання» державної чи загальнонародної власності і власності профспілок в «єдину комуністичну власність».⁸⁸ А в дійсності власність профспілок чи громадських організацій — це ніщо інше, як роди державної власності. І інакше не може бути, бо в противному разі треба її вважати приватною власністю профспілок чи громадських організацій, а це суперечне з соціалістичним устроєм.

---

⁸⁶ Корнеев, Право государственной социалистической собственности, М. 1964, стор. 187.

⁸⁷ Корнеев, там же, стор. 188.

⁸⁸ Седугин, там же, стор. 63.

IV. СТАНОВИЩЕ ПАРТІЇ В ДЕРЖАВІ

Становище партії в державі є найважливішим устроєвим питанням, яке заторкує безпосередньо також відношення партії до громадських організацій. Як вже згадувано, практичну розв'язку того питання дає ст. 126 конституції СРСР, в якій КП називається «передовим загоном трудящих за побудову комуністичного суспільства» і «керівною ланкою всіх організацій трудящих, як громадських, так і державних». В зв'язку з тим поняття «кляси» чи пак «робітничої кляси» отримує зовсім конкретний і специфічний профіль.

Читаючи радянську комуністичну літературу, зустрічаємо такі поняття, як «пролетаріят», «робітнича кляса», «трудящі», «авангард робітничої кляси» ітп. Часами мається враження, що йдеться про синоніми, іншим разом, що між цими висловами є різниці. Щоб внести мінімальну ясність в ці питання, треба сягнути до «Комуністичного Маніфесту» з 1848 р. Другий розділ цього документу має заголовок: «пролетарі і комуністи». Автори Маніфесту виходили з того, що боротьба пролетарів проти їх експлуататорів необхідно вестиме до творення робітничих партій в поодиноких країнах. «По відношенню до інших робітничих партій комуністи не творять якоїсь окремої партії», тільки «вони є практично найрішучішою, завжди змагаючою вперед частиною робітничих партій всіх країн». Тоді коли робітничі партії поодиноких народів організують і ведуть «національну» боротьбу пролетарів, себто боротьбу за інтереси пролетарів в даній країні, комуністи відстоюють «від національності незалежні інтереси всього пролетаріату»; «на різних ступенях розвитку, на яких відбувається боротьба між пролетаріатом і буржуазією, вони завжди відстоюють інтереси цілоти руху». В сфері цілей, мовляв, між комуністами і робітничими партіями нема різниці як щодо остаточної мети, так і щодо поодиноких у послідовній черзі етапів здійснення тої мети (перетворення пролетаріату в

клясу; скинення панування буржуазії; завоювання політичної влади пролетаріатом). Стільки «Комуністичний Маніфест».

Впадає в вічі, що під пролетаріатом розуміють автори Маніфесту «трудящий нарід» чи просто «трудящих», які борються за їх особисті екзистенціональні питання. Завдання комуністів і робітничих партій полягає в першій черзі в творенню з маси трудящих робітничої чи пролетарської кляси, себто певної спільноти, яка має спільний інтерес в тому, щоби перетворити капітал як певну соціальну силу у спільну власність усіх членів суспільства. З цього виходить, що первинним елементом є не робітники чи трудящі, а певна конкретна програма, себто соціальна, економічна і політична концепція, якої основу творить вчення Маркса, якої здійснення не м и н у ч е й б е з д и с к у с і й н о відповідає інтересам пролетаріату чи робітників. В тому розумінні є логічно, коли Комуністичний Маніфест твердить, що комуністи і робітничі партії не мають «жадних від цілого пролетаріату окремих інтересів». Адже пролетаріат вважається тільки соціальним субстратом руху, що виріс з теорії Маркса й комуністичної програми. Для кожного пролетаря дорога до пролетарської чи робітничої кляси стоїть отвором, ... оскільки він стане на становище теорії Маркса і комуністичної програми та підпорядкується проводові «кляси».

В такій логічній конструкції займає політична партія робітничої кляси ключеве становище. Це потверджує виразно перша програма Соціал-демократичної робітничої партії Росії з 1903 р.:

«Міжнародня соціалдемократія, яка ставить собі за завдання, уздібнити пролетаріат до великої історичної місії, організує його в самостійну, всім буржуазним партіям протиставну, політичну партію, керує всіма виявами клясової боротьби, відкриває перед ним непримиренне протиріччя між інтересами експлуататорів і експлуатованих і вияснює йому історичне значення і необхідні передумови майбутньої соціальної революції...» «Партія робітничої кляси, соціалдемократія кличе у свої ряди всі прошарки трудящого й використовуваного народу, якщо вони стануть на становище пролетаріату».

Хіба не важко догадатися, що під висловом «становище пролетаріату» розуміється марксівську теорію і програму

РСДРП(б). Таким чином вже не було далеко до того, щоби теорію і програму змішати з пролетаріатом і вживати їх як синоніми, що було дуже вигідним. Тому що партія була носієм їхньої програми, відпала потреба робити різницю між пролетаріатом чи робітничою клясою з одного і партією пролетаріату з другого боку, тим більше, що вже тоді почала стабілізуватися догма, що партія є частиною і то найважливішою частиною робітничої кляси. Коли програма з 1903 р. проголошувала, а програма з 1919 р. повторювала, що «необхідною передумовою тої соціальної революції є диктатура пролетаріату, себто завоювання пролетаріатом такої влади, яка б дозволила йому здушити кожний спротив експлуататорів», то вона мала на увазі диктатуру партії в ім'я «пролетаріату», себто в ім'я здійснення партійної програми. З цього випливає принцип комуністичного руху і головна передумова побудови соціалізму-комунізму: здійснення комуністичної соціально-економічної концепції тільки тоді вважається соціалізмом чи комунізмом, коли воно буде відбуватися під «керівництвом» комуністичної партії.

Після Жовтневої революції ця тема стала практичною проблемою, і то не тільки для Радянського Союзу, а й для міжнародного комуністичного руху. Німецькі ліві комуністи сформулювали це питання так:

«... Постає питання, хто має бути носієм диктатури: комуністична партія чи пролетарська кляса? ... Треба змагати засадничо до диктатури комуністичної партії чи пролетарської кляси? ...»

На це питання дав Л е н і н 1920 р. таку відповідь:

«Вже сама постанова питання: диктатура партії чи диктатура кляси? — диктатура (партії) провідників чи диктатура (партії) мас? — вказує на неймовірне і безвихідне помішання думок».⁸⁸ «Диктатуру здійснює зорганізований в ради (совети) пролетаріат, якого провідником є комуністична партія більшовиків».⁹⁰

Ленін мав на увазі т. зв. партійні фракції в поодиноких державних органах і громадських організаціях, які керують тими організаціями («виконують керівну роллю»). Ленін пояснював далі, що з факту, що партія є одинокою ле-

⁸⁸ Ленін в брошурі «Лівий радикалізм — дитяча недуга комунізму».

⁹⁰ Ленін, там же.

гальною і пануючою партією, ще не виходить, що вона виконує диктатуру.

Виводи Леніна, однак, не переконували всіх комуністів. На XII партійному з'їзді (квітень 1923) торкнувся ще раз цього питання Зіновієв, мовляв, в рр. 1917—1921 не мали ми часу займатися питанням взаємовідношення між партією і державою. Тепер вже найвищий час, тому що є серед нас такі, які хотіли б, щоб «партія залишилася партією», себто хотіли би обмежити вплив партії на державу. Інші бажали б диктатури партії, не хотіли б однак про те голосно говорити. «Чому ж мали б ми стидатися заговорити про те, що існує і чого не можна замовчувати? Передумовою диктатури робітничої кляси є керівна роля її авангарду себто диктатура її найкращої частини — партії».⁹¹

Радянським політикам зробив закид відомий австрійський соціал-демократ Каутський, що в Радянському Союзі існує диктатура партії. На це відповів йому Ленін: «В нас існує диктатура робітничої кляси, отже, і диктатура Комуністичної партії. Диктатура КП є тільки функцією, виявом, родом диктатури робітничої кляси».⁹² Прихильникам т. зв. робітничої опозиції, яка відмовляла партії вважати себе найвищою формою організації пролетаріату, протиставляла партії і державі профспілки і вимагала передати профспілкам керівництво економікою, відповів Зіновієв, що більшовик, який твердитиме, що в нас існує диктатура пролетаріату, а не партії, забуває найважливіший принцип науки ленінізму про роль партії в революції. Протиставлення «диктатура пролетаріату, а не партії» є, мовляв, з точки зору ленінізму хибне.⁹³

Також і Троцький виступив проти робітничої опозиції: «Робітнича опозиція видвигнула небезпечні гасла, фетишизуючи демократичні принципи. Виборність внутрі робітничої кляси ставиться вище партії, начебто партія не має права затримати диктатуру навіть у тих випадках, коли ця диктатура переходово натрапляє на змінні настрої

⁹¹ Двенадцатый съезд Российской Коммунистической Партии (большевиков) (17—25 апреля 1923). Стенографический отчет. Москва 1923, стор. 29.

⁹² Вестник 2-го Конгресса Коммунистического Интернационала 27 июля 1920 г., з 8 серпня 1920 р., ч. 4.

⁹³ XIV съезд Всесоюзной Коммунистической Партии (б) (18—31 декабря 1925). Стенографический отчет. Москва—Ленинград 1926, стор. 454—455.

робітничої демократії. Це впливає, я б сказав, з свідомості революційного історичного пріоритету партії, яка має обов'язок втримати диктатуру незалежно від переходових коливань навіть серед робітників».⁹⁴ Таким чином, Троцький зовсім виразно робив різницю між конкретними робітниками, що були зайняті в промисловості, і робітничою клясою як ідеєю, себто абстракцією, яку можна зрозуміти тільки в пов'язанні з марксівською наукою і програмою партії. Ця абстракція існує конкретно як партія робітничої кляси чи пролетаріату. А тому що диктатуру може виконувати не абстракція, а тільки конкретно існуючий суб'єкт, то партійні теоретики все більше схилилися до того, щоби ідентифікувати диктатуру пролетаріату з диктатурою партії. Вислів «диктатура партії» створював, однак, небезпеку, що партія буде поставлена понад пролетаріат, що може привести до логічного висновку, що в Радянському Союзі панує не диктатура пролетаріату, а диктатура над пролетаріатом. Тому Сталін вважав за відповідне підкреслювати і в тому розумінні інтерпретувати всі сумнівні місця з Леніна, що партія виконує не свою диктатуру, а диктатуру пролетаріату. «Без керівних директив партії не може прийматися жадне рішення масових організацій пролетаріату. І це зовсім правильно. Та чи це означає, що диктатура пролетаріату вичерпується в керівних директивах партії? Чи це означає, що в тому розумінні керівні директиви партії є ідентичними з диктатурою пролетаріату? Звичайно, що ні! Диктатура партії складається з керівних директив партії плюс виконання тих директив масовими організаціями пролетаріату, плюс переведенням їх в діло цілим населенням. Як бачимо, ми маємо тут до діла з цілою низкою переходів і проміжних ступенів, які творять немаловажний момент диктатури пролетаріату...».

Підхід Сталіна до цих справ був «діалектичний». Все ж таки з його слів пробивається ясно підхід до справ диктатури. Ціле населення СРСР перетворюється на своєрідну пролетарську армію, в якій існує генеральний штаб, офіцерський склад і прості салдати. Важко тому твердити, що в армії штаб чи офіцерський склад виконує диктатуру над армією. Скорше треба б сказати, що в таких умовах слово диктатура зовсім не на місці. Та коли б скреслити це слово, то тоді не знати, що зробити з цілим вченням Маркса і Леніна про диктатуру пролетаріату. Тому зро-

---

⁹⁴ Десятий с'езд Российской Коммунистической Партии, М. 1921.

зуміло, що в постановках XII партійного з'їзду траплялися такі звороти як наприклад: «Диктатури робітничої класи не можна забезпечити інакше, як у формі диктатури її авангарду, себто комуністичної партії».

Третя програма КП з 1961 р. скасувала термін «диктатура». На місце «держави диктатури пролетаріату» введено «загальнонародню державу». «Тому що робітнича класи є найбільш поступовою і найкраще зорганізованою силою радянського суспільства, грає вона провідну роль і в періоді розгорнутого будівництва комунізму». Таким чином, у відношенні між «робітничою класою», трудящим народом і партією в основному нічого не змінилося.

Підсумовуючи можна зробити такі висновки:

1. Партія є частиною абстрактної робітничої класи, себто носієм ідеї комуністичного суспільства, яка впливає з вчення Маркса-Енгельса-Леніна. Програма з 1961 р. у вступі називає це вчення «провідною зіркою партії».

2. На основі того вчення партія укладає свої програми. Тому що діяльність партії у загальному унапрямується програмою, можна постільки партію вважати партією в традиційному значенні.

3. Керівна роль абстрактної робітничої класи є ідентичною з керівною ролю конкретної комуністичної партії. Ця роль є виключним правом партії себто її монополією, яку вона здобула силою свого «революційного історичного пріоритету». Керівна роль партії є, таким чином, первісною, самобутньою, себто такою, що не виводиться з волі класи чи іншого фактору, і в тому розумінні «переддержавною».

4. Одночасно керівна роль партії є її моральним обов'язком супроти робітничої класи, обов'язком, якого не можна вимусити правними засобами. В тому розумінні цей обов'язок є не тільки правом, але й моральною місією. Дослівно в такому самому розумінні формулювали свого часу абсолютні монархи свою місію.

5. Розрізнювання між трудящими чи робітниками чи конкретною робітничою класою (часто вживаються також такі терміни як «народ», «суспільство») не має ні практичного, ні правового значення. Всі вони по відношенню до передового відділу чи авангарду робітничої класи не мають жодних прав, а тільки обов'язки, подібно як давніше піддані по відношенню до володаря мали тільки обов'язки.

Залишається висвітлити питання відношення «робітничої кляси» чи «партії» до держави. Це питання є одно із вузлових в марксизмі і більшовизмі. Ми обмежимося тут короткими висновками, наскільки вони потрібні для вивчення становища товариств в державі «диктатури пролетаріату» чи «загальнонародній державі». Робимо це й тому, що питання «держави» на українському горизонті є доволі схематичними.

В більшості слав'янських мов слово «держава» має консервативне значення. В українській мові «держава» походить від слова «держати». Це поняття зумовлює того, хто держить («суб'єкт держання») і того, кого держать («об'єкт держання»). Суб'єктом держання був князь, а об'єктом його піддані. В російській мові відповідає термінові «держава» — «государство», що пов'язане з «государем» себто «володарем», — отже, це володіння володаря. В польській мові відповідає цьому термінові «панство», що зумовляє існування «пана». А ось чехи відійшли від цих понять і прийняли неутральний вислів «стат». На Заході Європи до Французької революції офіційними термінами були «ляндесгер», «ляндесобергаупт», «ляндесгершафт» ітп. чи відповідні терміни у французькій, англійській чи італійській мовах. Вони відзеркалювали тодішні погляди на істоту «держави» як на територіальний засяг панування князя, при чому територія вважалася його власністю, а населення його підданими. Щойно в другій половині XVIII ст. зачала прийматися інша назва: у Франції «л'ета», в Італії «іль стато», в Англії «стейт», в Німеччині «штаат», при чому під тим терміном стали розуміти сукупність громадян і інтерес цілості в протиставленні до інтересів одиниці чи групи. Під добром держави стали розуміти добро загалу, а не добро князя чи володаря. Німецький консервативний учений правник Мауренбрехер інтерпретував це явище в 30-х роках XIX ст. в той спосіб, що — як показують правні джерела того часу — під терміном «штаат» розуміли тоді не якийсь окремих самостійний правний суб'єкт чи окремого від володаря носія прав, тільки як щось, що стояло побіч володаря. В багатьох джерелах вживалося вислову «штаат» як синоніму володаря чи князя. Мабуть, — пише він — офіційні джерела вживали слова «штаат», а хотіли тим сказати, що йдеться про «державну владу», щоб таким чином підкреслити етичний принцип, що володар володіє не задля себе, тільки задля державного суспільства: він дає

йому охорону, виконує над ним нагляд і виконує судівництво».⁹⁵

Однак, такими висновками вже не можна було спинити модерних ідей і течій в ділянці науки про державу. Ця наука не змагалася ідентифікувати «державу» з «володарем», а підпорядкувала володаря державі як певному колективові, як виключному правному суб'єктові, як юридичній особі. На місце формули «державу — це я» прийшла формула «державу — це ми всі». Держава виступає як незалежний від володаря суб'єкт, внаслідок чого цей знаходиться «внутрі» держави, отже, мусить бути їй підпорядкований. Таким чином володар і піддані мають — згідно з тою наукою — творити єдність. Під словом «штаат», «державу» розуміють вже не сукупність «панованих» чи «керуваних» в протиставленню до «пануючого», отже, не сукупність «підданих», а сукупність громадян як членів корпорації. «Державу» виступає як фікція чи фінгований суб'єкт, і саме в тому суть епохальних світоглядних перемін XIX ст.

Розуміється, ті погляди не швидко здобули в науці панівні позиції. Для прикладу ми процитуємо баварського знавця державного права Макса Зайделя,⁹⁶ що відстоював консервативні позиції:

«Державу є фактичним явищем, з якого за посередництвом панування твориться право. Державу — це сукупність населення території, об'єднаного під найвищою волею, волею володаря. Володар і державу від себе відокремлені як суб'єкт і об'єкт. Найвиразніше виступає це розрізнення в монархії. Монарх не є якимось «органом» держави, він стоїть як володар, як суверен понад нею. Коли ми захочемо з держави як об'єкту зробити суб'єкт, чи то у формі організму чи правної особи, то попадемо у фікції. Що володар силою природи своїх завдань не задля себе, тільки задля держави володіє, . . . то це все ще не робить з нього органу держави . . .»

Володар стоїть, таким чином, понад державою, а державу є об'єктом його володіння. Він видає закони, але сам не зв'язаний тими законами. В цьому полягали т. зв. патрімоніальні принципи державного права.

⁹⁵ Romeo Maurenbrecher, Die deutschen Regierenden Fürsten und die Souveränität, Frankfurt a. M. 1839, стор. 298 і наст.

⁹⁶ Max Seydel, Bayerisches Staatsrecht, München 1887 стор. 352.

В той час, коли Мауренбрехер 1837 р. видав свою книгу «Нариси сьогоднішнього німецького державного права», в якій він відстоював саме ці «патримоніальні принципи», студіював К. Макс як 19-літній юнак право на боннському університеті, на якому Мауренбрехер очолював кафедру державного права. Ні його писання, ні писання його опонентів, які відстоювали модерні демократичні напрямки в державному праві, не могли пройти мимо уваги Маркса. В 40-х роках він примкнув зовсім рішуче до соціалістичного руху. Об'єктом його критики стало міщанське суспільство (буржуазія) і таким чином міщанські теорії держави, що загально вважалися тоді поступовими. Проти тих теорій, а не проти консервативних теорій держави, був звернений виразно Комуністичний Маніфест з 1848 р., якого перший розділ розпочинався словами: «Історія всіх дотеперішніх суспільств є історією класової боротьби». Відношення між пануючими і панованими, між використовувачами і використовуваними залишається незмінним і поступові демократичні теорії держави того відношення не касують. Отже, Маркс став на становищі, що ідеологія міщанського державного права з його абстракціонізмом (державна є абстрактною юридичною особою) є великою ілюзією. В дійсності «модерна державна влада є лише комітетом, який управляє спільними інтересами буржуазної класи», а державна не є пустою абстракцією, а знаряддям панівної класи для придушення іншої класи. І тільки тоді, «коли в тоці розвитку зникнуть класові протиріччя, а ціла продукція перейде до рук асоційованих індивідів, втратить публічна влада політичний характер» (Комуністичний Маніфест).

Отже, виходячи з принципу класової боротьби, Маркс виступив проти тенденцій індивідуалістичної теорії держави, що намагалася побудувати індивідуалістичне державне право, в осередку якого стоїть абстрактне поняття держави як правної особи. Прихильники індивідуалістичної теорії держави скеровували головні їхні удари проти монархістичного патримоніального принципу, закидаючи йому, що він у наслідку мусить вести до зміцнення становища князя як приватної особи, мовляв, влада князя існує тільки задля його особи, а у відношенні між князем і підданими вирішними є приватні інтереси князя. З цією самою аргументацією звернувся тепер Маркс проти теоретиків індивідуалістичної теорії держави. У наслідку прийняв Маркс монархістичні патримоніальні конструкції, поставивши на місце володаря панівну класу. Володар (феодальна чи буржу-

азна кляса) не виводить своєї влади з якогось джерела, зокрема не з якогось передання влади від народу чи «держави»; він володіє силою власної влади і тому ця влада не знає якоїсь ділянки, яка була б проти тієї влади загарантована правними гарантіями, як це проповідувала міщанська теорія держави; державна влада (отже, володар) визначає сама засяг свого діяння чи засяг влади; «державна» (себто форма організації влади чи організованої влади, примусова організація чи державний апарат) є тільки знаряддям в руках володаря.

Цей непотішаючий стан закінчиться, на думку Маркса, тільки тоді, коли пролетаріят «революційним шляхом стане панівною клясою і як панівна кляса скасує старі продукційні відносини»; тоді «разом з продукційними відносинами клясових суперечностей і кляс взагалі наступить скасування влади пролетаріату як кляси». Адже пролетаріят є клясою так довго, як довго він може себе протиставити клясі буржуазії; коли ця остання кляса буде скасована, то тим самим пролетаріят перестане існувати як кляса. Згідно з Комуністичним Маніфестом після зосередження цілої продукції в руках «асоційованих індивідів» прийде до здійснення інтегральної демократії.

В міжчасі в Жовтневій революції «пролетаріят» проголосив себе панівною клясою і зорганізував особливий тип держави. Радянська наука намагається перед цілим світом, а зокрема перед «робітничою клясою» буржуазного світу, доказати, що радянська держава є тільки переходовим явищем, яке поволі буде себе само ліквідувати і з часом зовсім завмре (відомре). Дійсність говорить щось іншого: на Сході Європи сконсолідувався певний стабільний державний порядок, який виказує більше консервативности, як будьяка інша «буржуазна» держава, якщо йдеться про його внутрішню організацію. Різні господарські та інші реформи порушуються у дуже вузьких межах. Пропаганда створює враження великих і постійних «революційних» перемін, які у наслідку мають довести до «відмертя» держави. Практика показує, що за тими словами криється дуже неревольуційний і нединамічний зміст. Говориться про «побудову комунізму», про «перехід» від соціалізму до комунізму, а дійсність сьогоднішнього дня майже не відрізняється від дійсности 30-х чи 40-х років.

Енгельс намагався доказувати, що в первіснім комуністичнім суспільстві не було кляс і тому не треба було «державного апарату». Держава в розумінні державного

апарату постала тоді, коли внаслідок приватної власності на засоби виробництва створилися класи. В капіталістичнім суспільстві, де класова боротьба приймає особливо гострі форми, ця «державна» як апарат примусу і гноблення особливо розбудовується. Цей стан припинить своє існування, коли наступить усуспільнення засобів виробництва й організація виробництва на основі «вільної і рівної асоціації продуцентів»; тоді держава «відомре».

З тих виводів Енгельса ми бачимо, що він для суб'єкту влади приділяє місце поза державою. Для нього держава — це урядничий апарат, армія, поліція, в'язниці, суди і т. п. В тому розумінні держава є знаряддям в руках панівної класи. Первинним чинником є для нього влада класи, яка, дійшовши до голосу, організує свій апарат насилля для гноблення ворожої класи. З відмиранням класового суспільства і клас буде завмирати і цей апарат. А що тоді? М а р к с мріяв проте, що тоді вільна асоціація продуцентів буде сама собою управляти. Зі всіх писань Маркса й Енгельса пробивається, що вони були переконаними і радикальними демократами, не вірили однак в те, щоб повну демократію можна було здійснити в «буржуазнім» суспільстві. Головною передумовою інтегральної демократії мала б бути на їх думку переорганізація суспільства на основі теорії Маркса. Переходовий період диктатури пролетаріату потрібний тільки постільки, постільки це потрібно для захоплення засобів виробництва в імені «суспільства». Цей насильний акт держави буде її останнім актом, — твердив Маркс.

Чи націоналізація засобів виробництва й організація планового державного господарства справді є передумовою здійснення інтегральної демократії, — це питання залишаємо на боці. Для нас важливо ствердити, що з теорії Маркса-Енгельса ще не пробивається силою необхідності якийсь один тип держави радянського типу. В 20-х роках щодо того були думки поділені. Були групи, які вимагали усунення провідної ролі партії, хоча потверджували потребу націоналізації засобів виробництва. Були такі, які домагалися введення таких демократичних інститутів як вільні вибори, свобода слова і т. п., які однак не сміли б звертатися проти продукційної монополії держави. Не виключене, що на такій основі могла б була сконсолідуватися своєрідна парламентарна демократія радянського типу з вільними товариствами і громадськими організаціями. А можливо, що така система без партії мусіла б довести до розбудови адміністра-

тивного апарату рад, який би не багато різнився від сьогоднішньої системи, але без партії.

Та перемогла концепція Леніна, згідно з якою після революції і націоналізації засобів виробництва партія мусить залишитися керівною силою в державі. Через це і змінився зміст «диктатури пролетаріату». Тоді коли Маркс і Енгельс мріяли про короткотривалу диктатуру, якої акти обмежилися б до вивласнення приватних власників, щоб побудувати соціалістичну господарську систему, то більшовики від Леніна до Брежнєва формулюють новий зміст диктатури: керівництво суспільства з боку абстрактної «робітничої класи» і її конкретного авангарду — комуністичної партії. Це надзвичайно важливе ствердження. Бо ж коли з науки Маркса-Енгельса силою необхідності ще не випливає якийсь конкретний тип держави, а можуть організуватися різні типи, (з одною партією, з кількома партіями, без партій), то тоді нема потреби підходити до радянської держави як до соціалістичної держави, а треба аналізувати ту устрoeву дійсність такою, як вона є. Об'єктом досліджу мусить стати конкретний державний порядок з керівною ролею одної одиної партії як устрoeвим принципом.

Цікаво, що такі видні теоретики соціалізму як Бернштайн, Каутський та інші, були тієї думки, що державний апарат буржуазної класи є технічно-організаційним, а не класово ворожим явищем, і тому його треба перейняти, підпорядкувавши робітничій владі. Ленін був іншої думки, а саме що цей апарат треба розбити; на його місце мало б прийти народне самоуправління. Однак практично показалося, що народ до такого самоуправління «не доріс». Тому партія почала інтенсифікувати діяльність партійних фракцій в радах та їхніх органах. Для цього треба було і зреорганізувати партію. В тому нема нічого дивного, коли Зінов'єв у своїй доповіді на XI партійному з'їзді твердив, що партія, яка виконує владу, мусить мати зовсім іншу організаційну форму, як партія, яка бореться за владу. Перед захопленням влади дев'ять десятих партії обмежувалося до пропаганди, а треба, щоб після захоплення влади тільки одна десята членів тими питаннями займалася. Отже, партія мусить залишитися, але мусить стати пануючою партією⁹⁷

Таким чином члени партії мусіли перейняти функції давніх державних урядників, з тим одначе, що тепер засяг їхнього діяння став без порівняння ширший. Через те ство-

⁹⁷ Одинадцятий с'езд РКП(б), стен. отчет, М. 1922 стор. 356—7.

рилися передумови до «удержавнення» партії чи поглинення партії радами. Щоб цей процес загальмувати, себто щоб зберегти організаційну самостійність партії, висунено на наступних партійних конгресах гасло: «Назад до партії», «обратно к партии». К а г а н о в и ч запропонував організувати окремий партійний апарат⁹⁸, а відомий партійний теоретик Б е р м а н обґрунтував цю вимогу в 1925 р. так:

«Чи може держава заступити керівну роль партії? Ніколи! Бо ж державний апарат при всіх, навіть найсприятливіших умовах, незважаючи на його склад і комуністичну послідовність, е т і л ь к и о д н и м і з з н а р я д д і в (підкреслення Бермана) класової боротьби, хоча і найважливішим; та одночасно він більше, як інші знаряддя, з уваги на завдання, що стоять перед ним, податливий на настрої різних прошарків суспільства і тому потребує для безпомилкового напряму своєї діяльності куди більше, як інші знаряддя, невгнутого партійного керівництва».

Державний апарат, мовляв, для панування класи необхідний, але до співучасті будуть притягнення всі трудящі. «Тому мусить пролетаріят як для керівництва класовою боротьбою, так і для керівництва державним апаратом створити свій власний пролетарський апарат боротьби, мусить мати керівний штаб також і в періоді свого панування».⁹⁹ З того виходить, що говорячи про «пролетаріят», малося на увазі партійне керівництво, отже, не фіктивний чи формальний, а справжній уряд Радянського Союзу, хоча він себе урядом не називав. Під керівництвом класовою боротьбою розумілося виконання конкретних державних функцій і керування державною роботою чи виконання тієї роботи. А цю виконує «державний апарат», себто певні організаційні форми адміністрації і державні урядовці.

Класовий характер державної адміністрації мав бути тим забезпечений, що уряди обсаджувано членами партії. За даними Л е п е ш к и н а¹⁰⁰ в першій половині 20-х років біля 80 відс. урядовців губерніяльних (пізніше обласних) виконкомів творили партійні люди, в повітових виконкоммах

⁹⁸ VIII с'езд РКП(б), стенографічний звіт, там-же стор. 154.

⁹⁹ Й. Л. Берман, Основные вопросы теории пролетарского государства, М. 1925 стор. 76 і наст.

¹⁰⁰ Лепешкин, Местные органы власти советского государства 1921—1936 гг., М. 1959, стор. 62 і наст.

70 відс., а в волосних 52,2 відс. З виводів Бермана виходить, що «державне керівництво» партійниками, що сиділи в державному апараті, було дуже недостатнім. Тому виринула практична потреба зорганізувати чи зміцнити вже існуючий партійний апарат. Таким чином, в структурному відношенні постали два формально незалежні апарати: державний і партійний. Тоді коли державний апарат мав виконувати безпосередньо адміністративні функції в державі (так як це є в кожній іншій державі), партійний апарат обмежувався до схоплення всіх партійників даної територіяльно-адміністративної одиниці, щоб політично і професійно їх вишколювати, стояти на сторожі партійної дисципліни і через них керувати цілим життям в Радянському Союзі, бо ж більшість партійних людей були безпосередньо зайняті в апараті державних і громадських організацій.

Щоб створити ефективні передумови для керівництва партійниками з боку партійного апарату, внесено важливі організаційні зміни. Члени партії в даній державній чи громадській організації творять фракцію чи групу, яка керує даною організацією, але колективно. Коли б тою організацією керував індивідуально якийсь партійник, то він міг би скривати свої наміри перед партійним апаратом. Коли ж нею керує фракція, то всі важливіші питання тої організації обмірковуються на засіданнях фракції, а ця зобов'язана про все звітувати секретареві територіяльної партійної організації.

В двадцятих роках були випадки, що партійні фракції нижчих державних чи громадських організацій зв'язувалися безпосередньо з фракціями безпосередньо вищих організацій і в той спосіб обходили місцевий партійний апарат. Через те існувала небезпека, що буде творитися щось в роді подвійного підпорядкування фракцій чи подвійної ієрархії. В 1927 р. прийнято тому постанову, яка заборонувала такі практики. Коли вище поставлена фракція потребувала висилати директиву до нижче поставленої, то це могло відбуватися тільки через місцевий партійний апарат.¹⁰¹

Цілям всевладности партійного апарату мала також служити заборона творити в партії групи. Партійна демократія мала полягати в тому, що кожному членові партії дозволяється висловити свою думку про різні актуальні проблеми,

---

¹⁰¹ Положение о фракциях ВКП(б) при советских, профессиональных, кооперативных и других органах, М. 1927, стор. 8.

але забороняється лучитися з іншими членами, щоб переперти цю думку, бо в цей спосіб може постати партія в партії. В той спосіб паралізувалося кожна політичну активність членів партії, якщо вона виходила поза рамки виконання партійних директив.

Таким чином партійний апарат ставав виконавчим апаратом партійного керівництва в центрі, а партійні фракції з її членами ставали виконавцями партійного апарату. Ця реорганізація партії означає практично перебудову партії в апарат урядовців-чиновників, який проте має свої особливості. Щоб їх показати у вірній перспективі, треба кілька слів сказати про систему урядництва в Західній Європі, проти якої був звернувся Маркс. Абсолютні монархи володіли при допомозі своїх урядовців, які були довіреними людьми монарха і йому, а не «державі», безпосередньо підпорядковані. Ця підпорядкованість мала особистий характер і тому офіційно звано їх «слугами» монарха. Монарх мав виключне право наставити, звільнити чи перенести свого слугу. Це залежало від волі монарха. Слуга був також перед монархом особисто відповідальний.

Великі демократичні переміни в становищі урядників, які датуються приблизно від французької революції, полягали в тому, що урядовці вибороли собі особисту незалежність від волі монарха, стали «державними» урядовцями, а їх відношення до держави врегульовано законами. З урядовців держава не могла зрезигнувати. Не може зрезигнувати й сьогодні, бо ж засяг державних функцій розростається. Щоб виконувати ті функції, вона потребує вірних собі і відданих загальній справі урядовців. Тому урядовці не є «приватними» службовцями держави, як це є, наприклад в приватних підприємствах, а є державними урядовцями. Держава вимагає від них більше вірності, як приватне підприємство від свого службовця, а в заміну за те створює для нього певні привілеї. В Німеччині і Італії, як і деяких інших європейських державах, ці привілеї полягають в тому, що урядників іменується не ціле життя, себто держава не сміє звільнити їх зі служби, хіба що вони дисциплінарно або кримінально провиняться. Вони, а також їх найближчі рідні (дружина, діти) отримують краще забезпечення після смерті урядовця як рідні приватного службовця. Щоб публічно-правне становище урядовця піднести, введено урочисте іменування його. Та все ж таки ці урядовці вибороли собі особисту незалежність тим, що вони не підпорядковані тому чи іншому міністрові, а тільки державним зако-

нам. Тому урядовець має право вести процес проти держави, якщо міністр чи інший державний достойник порушив закон, який гарантує права урядника.

Маркс і Енгельс створили теорію, що урядничий апарат є знаряддям чи одним із знаряддів панівної класи. Коли побудувати безкласову демократію, то відпаде потреба втримувати такий апарат, бо вже не буде кого гнобити; народ буде сам управляти своїми справами. Тому радянський уряд після революції не тільки «розбив» царський урядничий апарат, але й скасував принципово всі урядничі привілеї. Радянське трудове право знає тільки робітників і службовців. Це й зрозуміло. В буржуазній державі держава виконує широкі функції, та вони не охоплюють цілого життя суспільства, а тільки його порівнянно незначну частину. Тому вона потребує відданих урядників. В Радянському Союзі держава перебрала на себе буквально всі функції, так що населення може працювати тільки в державних чи інших «соціалістичних» організаціях. З тої причини, коли б держава хотіла втримати державних урядовців, то мусіла б вважати ціле населення державними урядовцями. А під тою умовою нема потреби вимагати особливого довір'я від всіх і давати всім привілеї. Отже, урядовці отримують таку саму платню як службовці і робітники і користуються таким самим соціальним забезпеченням.

Це однак ще не значить, що в Радянському Союзі нема спеціальної групи державних урядовців. Там існує і державна служба (государственная служба) і державні службовці (государственные должностные лица). Однак, в СРСР введено принцип, що державних службовців не іменується на ціле життя і держава може кожної хвилини їх зі служби звільнити або перевести на іншу службу. Отже, вони не мають загарантованих законом тих привілеїв, як буржуазні урядовці, і не підлягають абстрактним законам, які хороняють їх навіть перед державою. Одночасно введено принцип, що певні пости в державному апараті можуть займати тільки партійні люди, які творять керівну ланку даної державної чи громадської організації (система номенклатури). Вони не підлягають «державі», тільки «державній владі», яку в СРСР фактично репрезентує партійна централія, через партійний апарат. Партійний апарат є посередньою ланкою між партійною централією (суб'єкт диктатури) і партійними членами, зайнятими в апараті державних і громадських організацій. Ці останні як державні урядовці підпорядковані *персонально* державній владі, отже, суверенові. Не держава

підбирає собі службовців, їх іменує, притягає до відповідальності і відпускає зі служби. Свою службу вони виконують не від імені держави, а від імені партії, отже, державної влади, яка стоїть понад державою. До цього зобов'язує їх партійний статут. Відношення між партійним функціонером і партійним керівництвом не є «правним відношенням», себто урегульованим правом відношенням, тільки моральним відношенням, відношенням вірності і послуху, дослівно таким, яким воно було за часів абсолютної монархії між монархом і його слугами. Різниця лежить в тому, що функції радянської держави величезні, а тому й армія урядовців величезна. Коли їх підпорядкувати безпосередньо партійній централі, то з уваги на великі простори і чисельність маси урядовців це особисте підпорядкування розводиться, стане мало ефективним. Тому створено партійний апарат, через який кожний партійний функціонер в державному чи громадському апараті особисто підпорядкований партійній централі і зобов'язаний їй до вірності. Тому існують деякі паралелі між радянським державним функціонером і урядовцем «капіталістичної» держави західноєвропейського типу. Тут його в'яже з державою публічно правне відношення служби і відданості, а в Радянському Союзі відношення відданості партійній централі через партійний статут; тут його іменують на ціле життя, там приймають в партію на ціле життя; тут його можуть усунути зі служби тільки у випадку провини, там викидають з партії також у випадку провини; тут спеціальні привілеї щодо пенсійного забезпечення, там система номенклатури, яка забезпечує членам партії відповідальні, але й краще оплачувані пости. Різниця, і то засаднича різниця полягає в тому, що тут урядовці підлягають тільки законам і тому в рамках законів є незалежними громадянами, а там вони абстрактним законам не підлягають, тільки через партійний статут зв'язані з партійною централею в'язами особистої політичної залежності і закон їм ніякої охорони не дає.

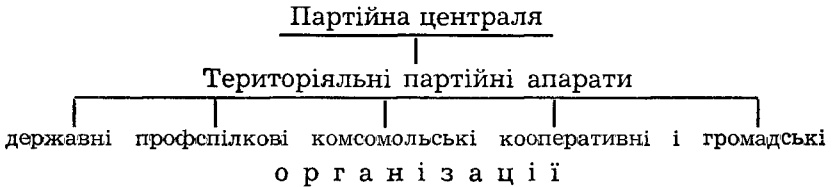
Щоб доповнити цю картину, треба торкнутися ще одного питання. Комуністична партія вважається корпорацією особливого типу. Її внутрішня структура і становище не урегульовані жадними «державними» законами. Для виконання своєї «історичної місії» потребує партія «державного апарату», подібно як монархи потребували для виконання їхньої місії свого державного апарату як знаряддя. Та тут неясне одне: пощо в державі з понад 200 міль. населення понад 10-мільйонна партія потребує ще державного апарату.

А все ж в'дому є певна логіка. Державний апарат організується в основному, себто з узглядненням його ключевих позицій, з партійних людей. Цей апарат — це є «держава» як знаряддя. Коли ж ця держава твориться з партійних людей, то це мусить значити, що партія є одночасно суб'єктом влади і знаряддям, а це є логічна суперечність, яка мусить вести до висновку, що партія як суб'єкт влади чи диктатури є властиво фікцією. Вона розпадається на поодинокі чинники: на партійну централю, на партійний апарат і на членство. Неподільна державна влада зосереджена є в руках Центрального Комітету партії. Щоправда, згідно з партійним статутом найвищим партійним органом є партійний з'їзд. Але це фікція, яка затрималася ще з передреволюційних часів. Сталін роками не скликавав з'їздів, а все ж таки партійний механізм функціонував так як сьогодні. Центральний Комітет стоїть також над партійними законами. Відомо, що статут передбачає, що прийняття в партію відбувається внаслідок рішення первинної партійної організації, що кандидат мусить мати двох ручителів. Та незважаючи на ці вимоги статуту, Центральний Комітет прийняв в члени партії Гагаріна і Тітова, неначе в заслугу за їх вдалий лет, порушуючи виразно партійний статут. Реорганізація партії в «промислову» і «сільськогосподарську» в 1962 р. відбулася постановою ЦК, хоча ці питання виразно застережені з'їздові. Проти тих порушень в Радянському Союзі ніхто не протестує, бо ЦК став сувереном силу партійного «звичаєвого права».

За часів Сталіна силове відношення в центральному комітеті настільки змінилося, що Сталін захопив сам владу і диктував центральному комітетові. Партія, а через неї і цілий Радянський Союз отримали автократичний устрій. Сьогодні привернено «партійні норми» і повернено до олігархічного устрою. Отже, функціонально партія складається з двох абсолютно різних елементів. Справжнім носієм влади не є партія як організаційна єдність, тільки ЦК. В ньому відбуваються всі тертя і боротьба за владу. А навіть в рамках ЦК ще є групи (наприклад, секретаріят, чи політбюро). Натомість ціла партія, себто загал членства є виконавцями волі централі, при чому особлива роля припадає тут партійному апаратові, про що вже була мова.

Яке ж відношення має це все до громадських організацій? В такій системі громадські організації, подібно як і державні організації, перетворюються на організаційні форми, яких зміст заповнюють партійні фракції і пар-

тійні люди. Вони є довіреними людьми державної влади, себто партійної централі, виконавцями її волі, отже, її урядовцями. Через те всі громадські організації є нарівні з державними організаціями органами (знаряддями) державної влади. Структура організації Радянського Союзу отримує через те особливі форми за такою схемою:

З тої схеми видно, що партія стоїть справді понад державою і громадськими організаціями.

Всі ці теорії не без суперечностей. Адже кожний член партії, в тому числі і члени ЦК, є громадянином радянської держави, отже підлягає цій державі. Не можна бути в державі, а одночасно стояти понад державою. Коли вглибитися в усі ці питання, то можна побачити, в які теоретичні ідеологічні і догматичні суперечності закр'язла партійна наука, а через те і радянська наука державного права.

V. КРИТИКА З БОКУ «РЕВІЗІОНІСТІВ»

Після останньої світової війни з ініціативи і за безпосередньою «допомогою» Радянського Союзу зорганізувався т. зв. східний блок соціалістичних держав, які стали сателітами Радянського Союзу, перейнявши від нього політичний, соціальний і економічний устрій. Гегемонну роль Радянського Союзу в тій системі Сталін оправдував теоретично «концепцією», що СРСР знаходиться на шляху від соціалізму до комунізму, тоді коли держави т. зв. народних демократій переходять покищо ще стадію від капіталізму до соціалізму. Їм залишається переймати всі досягнення СРСР і слухати його порад.

При кінці 40-х років збунтувалася проти радянського диктату Югославія. Югославські комуністи, спираючись на науку Маркса, відкинули принцип єдиноправильності радянського шляху до комунізму й почали шукати власних шляхів побудови соціалізму-комунізму. Згодом, в 1958 році, вони прийняли свою власну програму, яка через те була конкурентною програмою до програми КП СРСР, отже, і її критикою. Ця критика стосувалася становища і функцій партії в соціалістичній системі, місця «держави» в системі диктатури пролетаріату, становища громадських організацій, економічних та інших питань. Наступили між соціалістичними державами СРСР і Югославією теоретичні та ідеологічні полемічні тертя, познайомлення з якими поглиблює об'єктивне пізнання цих систем. В цій праці займаємося цим питанням постільки, поскільки це необхідно для розкриття становища і ролі громадських організацій в СРСР. Щоб упростити собі завдання, ми обмежимося до вибору цитатів із збірної праці радянських теоретиків, яку випустив Московський університет в 1960 р. під наголовком «О некоторых ревизионистских концепциях государства и права». Звичайно, всі радянські публікації, що торкаються полеміки з «ревізіоністами», — суб'єктивні. Та ця праця, на

нашу думку, є ще найповажнішою публікацією, хоча й вона насичена пропагандою. Вартісне в ній те, що вона передає становище югославських комуністів у поодиноких питаннях держави, партії, громадських організацій тощо і прецизує радянське становище. Таким чином, перед читачами відкривається приблизно вірний образ опозиційних поглядів і оборони ортодоксальних позицій.

В плані боротьби з ревізіонізмом Державне видавництво політичної літератури УРСР в Києві випустило в 1959 р. об'ємистий збірник статей «Боротьба комуністичних і робітничих партій проти сучасного ревізіонізму» (759 стор.!). Однак це не оригінальна праця, а переклади російських статей з «Правди», «Коммуниста», як і з інших газет і журналів радянських, китайських та інших авторів. Тому ми не робимо помилки, коли не узяв до уваги цієї хаотичної праці.

1. ПРО КЕРІВНУ РОЛЮ ПАРТІЇ

«Ленін навчав, що тільки компартія в стані «керувати всьою об'єднаною активністю цілого пролетаріату, себто керувати ним політично, а через нього керувати всіма трудящими масами. Без того диктатура пролетаріату нездійснима». Ось чому питанню керівної ролі партії в робітничому русі капіталістичних країн чи в будівництві соціалізму в країнах диктатури пролетаріату надається таке велике значення. На протязі десятиріч від часу виникнення марксистських партій іде з тої причини завзята боротьба між комуністами й опортуністами всіх мастей. В СРСР, наприклад, керівну ролю партії по відношенні до державних і громадських організацій намагалися на всі лади підкопати меншевики, троцькісти, анархо-синдикалісти та інші ворожі течії. Особливо сильні атаки в останньому часі розпочали сучасні ревізіоністи, намагаючись запламувати велике вчення марксизму-ленінізму про керівну ролю партії робітничої класи за владу й побудову соціалізму» (стор. 99).

«Після XXI з'їзду КП СРСР (1959) в югославській пресі появилися статті, автори яких по-давньому нападають на КП СРСР, на постанови її XXI з'їзду. Так, наприклад, в «Комуністі» (Білгород) з 12 лютого 1959 р. поміщено статтю Н. Вуяновича «Про XXI з'їзд КПРС», в якій він пише: «Що торкається ролі партії, то з'їзд залишився вже на відомих позиціях, згідно з якими цю ролю розуміється по-ста-

рому як безпосереднє партійне управління, як вирішування питань партією замість іншими громадськими органами, себто як безпосереднє керівництво іншими органами і громадськими організаціями...». Це типічно наклепницьке обвинувачення КПРС в привласненні функцій, що належать до державних і громадських організацій, яке скероване на підкопання ролі КПРС» (стор. 101).

«Буржуазним ідеологам та їх посібникам-ревізійістам не подобається однопартійна система в поодиноких соціалістичних країнах, а ще більше не подобається це, що комуністичні партії керують державою. На думку авторів програми Союзу Комуністів Югославії (СКЮ), партія не має бути «фактором влади», а покликана бути тільки «натхненником і суспільним виховником», тільки «ідеологічним фактором». Вся ця і подібна балаканина не має нічого спільного з марксизмом-ленінізмом. Бо ж ні в однім із своїх писань ревізійісти не потрудилися звернутися до історичного досвіду і прослідити, як конституювалася керівна роля компатій в поодиноких країнах... Російські комуністи вже тоді (в 1917 р.) вважали теоретично можливим існування кількох партій в умовах диктатури пролетаріату й намагалися здійснити співпрацю партій. Відомо, що в Росії після Жовтневої революції в 1917 р. створено більшовицький однопартійний уряд, а Ради творилися як класові органи... Для участі в уряді комуністи запрошували інші партії, та тільки ліві есери заявили, що вони хочуть підтримувати політику радянського уряду. Непогодження з програмою нового уряду вони затаїли, а згодом виступили проти радянської влади (1918 р.), внаслідок чого були прогнані з уряду. Після перемоги пролетарської революції відламки меншевицької і есерівської партій почали зв'язуватися з повстаннями куркулів, колчаківців і денікінців, пішли на послуги закордонних інтервентів і остаточно похоронили себе в очах робітників і селян. Так постала в СРСР однопартійна система» (стор. 105 і наст.).

(Ці події в Росії тенденційно перекручені. Більшовики годилися на участь інших партій в уряді під умовою, що вони будуть відстоювати ту саму програму й політику, що й більшовики, бо це вело б до «мирного» злиття тих партій з більшовицькою. А коли есери посміли відстоювати інші позиції, то з них зробили агентів кулацтва і закордону та «прогнали» з уряду, себто силою зліквідували. Отже, більшовики від самого початку змагали до однопартійної

системи. Та все ж таки, коли сьогодні так представляються події, то з того можна робити висновок, що більшовики й тепер не принципово за монопартію, а могли б погодитися з існуванням ще якоїсь партії під умовою, що вона відстоювала б дослівно це саме, що й більшовики. Але як таку партію практично організувати? Хто відважиться на ініціативу?).

«Після захоплення влади пролетаріатом становище революційної партії засадничо міняється. Вона стає панівною партією, знярядям диктатури робітничої кляси, її напрямою і керівною силою. Диктатура пролетаріату як особлива форма союзу робітничої кляси і селянства немислима без керівної ролі пролетаріату, який здійснює своє керівництво через комуністичну партію, яка — подібно, як і робітнича кляса — не ділиться з ніким керівництвом державою і суспільством... І ось це глибоко демократичне за своєю істотою керівництво комуністичної партії суспільством (громадськістю) ревізіоністи слідом за буржуазією представляють звичайно як «диктатуру партії»... (стор. 108).

«Брехливий аргумент про «наси́льство» партії над народом здемаскував ще в 1920 р. Ленін в праці «Діточа недуга «лівизни» в комунізмі» та в низці інших праць. Здійснення завдань диктатури пролетаріату невіддільне від керівництва суспільством з боку комуністичної партії. Та виконати ці завдання тільки своїми силами партія не може. «Не можна здійснити диктатури без деяких «трансмій» від авангарду до маси передової кляси, від нього до маси трудящих» — писав Ленін. Що це значить? Це значить, що партія керує Радами, профспілками, кооперацією, комсомолом, як також масою інших організацій трудящих, які в сукупності творять систему диктатури робітничої кляси. Через ті організації втягаються в управління державою і суспільством широкі трудящі маси. При помочі тих «трансмій» партія зв'язана з народом і пускає в рух цілий «механізм» диктатури робітничої кляси».

(З того виходить, що термінові управління дається особливе значення. Коли партія видає директиви і прикази, адресовані до «трудящих», то вона управляє державою і суспільством. «Управляють» державою і суспільством також і трудящі, які мусять чи мають виконувати ці директиви. При такій інтерпретації можна твердити, що Гант (англійський соціолог), який в книжці «Марксизм. Минуле і су-

часі» писав: «диктатура пролетаріату ніколи не була, та й не може бути нічим іншим, як тільки диктатурою партії над пролетаріатом», пускає наклепи на компартію, бо вона — мовляв — не стоїть над пролетаріатом, а разом з ним управляє. Але тоді треба питати, де знаходиться об'єкт управління. На це можуть відповісти більшовики тільки одне: об'єктом управління є річі, майно, власність і т. п., та в кожному разі не люди. Іншими словами, йдеться про певну інтерпретацію, при якій і раб стає автоматично вільним. Тому-то й ревізіоністи відважуються говорити про те, що в СРСР існує «автократичне панування партійного начальства», «мертвецька дисципліна» ітд.).

«Керівництво громадськими і державними організаціями з боку комуністичної партії знаходить свій вислів передовсім в тому, що вона виробляє правильну політичну лінію, визначає завдання діяльності тих організацій в політичній, господарській і культурній галузях, вказує на шляхи і засоби виконання тих завдань. Без директив партії не може бути прийняте жадне важливе рішення з боку радянських державних органів. Крім того, партія забезпечує висунення на основі державні пости людей, вірних справі партії і трудящих і здібних практично провести лінію партії.

Керівництво партії полягає, далі, в тому, що партія перевіряє працю органів управління, працю органів влади, коригуючи помилки і недотягнення в їх діяльності. Тільки партія, що висловлює інтереси цілого народу, втілює в собі колективний розум народу, об'єднує в своїх рядах найкращих людей, здібна і покликана контролювати працю всіх організацій і органів влади. Керівництво партії гарантує, таким чином, вирішування всіх питань не з позицій відомчих чи групових, а з позицій загальнонародних інтересів. Тому різні намагання відокремлювати діяльність тих чи інших державних органів чи громадських організацій від керівництва партії суперечать марксизмові-ленінизмові. Партійні органи покликані перевірювати, контролювати працю всіх організацій і відомств — це не тільки їх право, а й обов'язок. Втеча з-під контролю партії неминуче веде до невдач у праці, до відриву від мас.

Все сказане згорі не значить, що партія має чи повинна підмінювати Ради, профспілки та інші масові організації

трудящих. Свої постанови партія повинна проводити через радянські органи, в рамках конституції. Партія намагається керувати діяльністю рад, а не підміювати їх. Утотожнювання функцій і ролі партії з функціями державної влади, як це роблять ревізіоністи, є однозначне з поривом з ленінізмом. Це ж бо штовхається партію на пропачий для неї шлях адміністрування, командування масами трудящих. Утотожнювання керівної ролі партії і диктатури пролетаріату — це поборювання ленінізму в самій його основі.

Керівне становище партії ґрунтується на довірі робітничої кляси та всіх трудящих до партії, її авторитет росте не відразу і не шляхом насильства у відношенні до народу, а довготривалою працею партії серед мас, умінням переконати маси в правильності своєї політики, умінням добитися в кожному конкретному випадку конкретних результатів, на основі чого твориться власний досвід мас» (стор. 109-110).

«Буржуазні ідеологи розповсюджують видумки, начебто в комуністичних партіях, зокрема в соціалістичних країнах, існував «масострах», що «ленінізм виключає свобідну народню волю»... Про ці безпідставні видумки не варто б і згадувати, коли б вони не знайшли відгому в деяких країнах серед людей, які себе називають комуністами. Так наприклад, деякі югославські ревізіоністи висувають принцип керівництва виробництвом самими «продуцентами».

Деякі економісти в Німецькій Демократичній Республіці (Беренс, Бенарі) намагалися доказати, що дії людей в соціалістичнім суспільстві є стихійними і тому їх в найкращому випадку можна тільки використовувати, а не свідомо їх унапрямувати. А як так, то тоді нема потреби мати сильну партію робітничої кляси, яка цілеспрямовано керувала б діяльністю суспільства і господарським життям. Ті міркування не нові. Ще в 20-х роках в нашій країні з подібним базіканням виступили анархо-синдикалісти, які казали, що треба відразу передати масі безпартійних робітників, розкинутих по виробництвах, управління галузями промисловости («главки і центри»), не ведучи довжезної праці ні щодо виховання мас, ні щодо зосередження справи управління всім народнім господарством в їх руках, ліквідуючи таким чином потребу партії. В період дискусії над профспілками (1920—1921 рр.) «робітнича опозиція» вимагала передання «продуцентам» управління народнім господарством, що було не чим іншим, як тільки фліртом з безпартійною масою, підпорядкуванням партії стихії мас. Ленін вказував тоді, що оперування терміном «продуцент», яке об'єднує проле-

таря з полупролетарем і дрібним продуцентом, веде до відступлення від вимоги точно розрізняти класи і від поняття класової боротьби.

В резолюції X з'їзду РКП(б) «Про синдикалістичний і анархістичний ухил в нашій партії», запропонованій Леніном, вказувалося, що тільки політична партія робітничої класи, себто комуністична партія, є в стані об'єднати, виховати, зорганізувати такий авангард пролетаріату і цілої трудящої маси, який буде здібним встоятися перед неминучими дрібнобуржуазними хитаннями тої маси, перед традиціями і рецедивами професіоналістичної вузькості чи професіоналістичними пересудами серед пролетаріату й керувати всіма сторонами пролетарського руху, отже й всіма трудящими масами. Без того диктатура пролетаріату немислима. Невірне розуміння ролі комуністичної партії в її відношенні до безпартійних робітничих мас з одного боку і таке ж невірне розуміння ролі робітничої класи у відношенні до цілої маси трудящих з другого боку є засадничим теоретичним відступленням від комунізму й ухилом в бік синдикалізму й анархізму, який-то ухил просочує всі погляди «робітничої опозиції».

Соціалістичне господарство являє собою дуже скмплікований механізм, якого окремі ланки в міру розвитку все дужче переплітаються і взаємно пов'язуються. Тому соціалізм не може обійтися без централізації управління, підпорядковуючи десятки мільйонів людей пошануванню одної норми, одної дисципліни... Централізм керівництва в умовах соціалізму потрібний для забезпечення єдиної політичної лінії, для узгіднення і цілеспрямованості в діях усіх багаточисленних ланок механізму диктатури робітничої класи.

Призначення партії полягає в тому, щоби об'єднувати діяльність усіх масових організацій та органів держави і скеровувати їх дії до одної мети — побудови комуністичного суспільства. Таке об'єднання абсолютно необхідне, бо побудова соціалізму вимагає єдності й зусиль усього народу, а партія є керівною ланкою всіх організацій трудящих. Ціла історія, весь досвід соціалістичного будівництва в СРСР і країнах народної демократії показують, що сила народу — в його згуртованості довкола марксівсько-ленінської партії, а сила партії — в її нерозривній єдності з народом». (стор. 111-113).

«Питання керівної ролі партії перегукується з найактуальнішими питаннями політичної боротьби нашої доби.

Це особливо виразно видно на прикладі мадярських подій у жовтні 1956 р. В Мадярщині контрреволюціонерам вдалося підняти реbelieю проти народно-демократичного устрою передовсім тому, що в рядах мадярської партії трудящих вони мали союзників в особі націонал-опортуністичної групи Надя-Лощонці. Крім того, істотне значення мали помилки Ракоші та його групи, які найшли вислів у порушенні партійної демократії й соціалістичної законности, як також у викривленнях в економічній політиці. Колишні керівники мадярської партії трудящих зрозуміли довір'я народу як своєрідний мандат для незалежності від партійних і безпартійних мас, впроїли собі, що вони непрогрішими й можуть не рахуватися ні з об'єктивними умовами, ні з думкою трудящих... Вони почали стосувати не переконання як основну методу партійного керівництва, а командування й адміністрування. Внаслідок неправильних методів керівництва порушено нормальне відношення між партією і широкими масами трудящих, підкопано довір'я мас до партії, що й використали сили контрреволюції та їх агентура в особі ревізіоністів. Ревізіонізм у Мадярщині оживив свою діяльність в рр. 1953-1955 у формі правого ухилу Надя та піддав атакам диктатуру пролетаріату й керівну роль партії. Не робітнича кляса та її партія, а «тільки інтелігенція може керувати нацією» в «атомовій епосі», — так базікали ревізіоністи. Надь та його група перейшли від фракційної боротьби всередині партії в початках своєї діяльності до спілки з буржуазією та імперіалістами й остаточно до здачі влади робітничої кляси контрреволюціонерам... Тоді коли ревізіоністи розбивали партію робітничої кляси, сили контрреволюції організували свої партії. Як тільки почалася реbelieя, появилися «католицька народня партія», «християнський фронт», «християнська молодіжна партія» та інші буржуазні та гортівські партії — загалом около сорок... Мадя́рський досвід 1956 р. потвердив знову марксі́вську засаду, що існування фракцій у партії, що має владу, веде до того, що опозиціонери лучаються з контрреволюцією і стають її знаряддям. Без сильної, згуртованої і здисциплінованої партії, яка з ніким не ділить керівництва в державі, неможливо відстояти завоювань робітничої кляси. Тому боротьба з ревізіонізмом є першою справою комуністів, їх свято́й обов'язок перед трудящими». (стор. 113—115).

«В періоді розгорнутого будівництва соціалізму, як відомо, постають передумови для звуження сфери адміністративного діяння державних органів і появляється можли-

вість передавати громадським організаціям (наприклад, профспілкам) вирішення питань, які раніше входили в за-сяг діяння держави. Це й процес буде і далі розвиватися... Тому роля організуючого й унапрямолючого центру буде рости. Цю роль зможе виконати тільки комуністична партія, яка своїми коріннями глибоко входить в маси. В міру переходу до комунізму, — силою поступінного затирання меж між клясами, база партії не тільки не звужується, а ще більше поширюється, що сприяє її ростові і зміцненню... Дальший ріст свідомости й активности членів нашого суспільства знаходитиме свій вислів передовсім в діяльності комуністичної партії і керованих нею громадських організацій. Якраз через них і при їх допомозі люди будуватимуть свої взаємини в суспільстві.

В процесі посування до комунізму розвиватимемо і досконалитимемо політична організація суспільств. Фальсифікуючи марксієвську засаду відмирання соціалістичної держави, ревізіоністи принижують її роль і через те вимагають відмови від керівної ролі робітничої кляси і комуністичної партії в будівництві соціалізму й комунізму. XXI з'їзд партії дав рішучу відправу цим видумкам і поставив завдання підвищення «організаційної та виховної ролі партії і соціалістичної держави». Цей курс у політичній діяльності є висловом об'єктивних закономірностей розвитку соціалістичного суспільства...

Зовсім неправильними є твердження ревізіоністів, нібито визнання керівної ролі партії в боротьбі робітничої кляси за соціалістичну перебудову суспільства суперечить марксієвській науці про об'єктивні закони суспільного розвитку. Керівництво з боку партії здійснюється не за суб'єктивними побажаннями, а завдяки вивченню тих законів, вірного їх розуміння і пристосування в практиці». (стор. 115-117).

2. ПРО МІСЦЕ ДЕРЖАВИ У СИСТЕМІ ДИКТАТУРИ

«Після опублікування програми Союзу комуністів Югославії (СКЮ)... на сторінках югославських газет і журналів почали появлятися статті, які ставлять собі за мету оборонити ревізіоністичні теорії... Автори цих статей — філософи, соціологи, економісти, правники та ін. — не тільки старанно пропагують та коментують засади програми СКЮ, але й у цілій низці випадків виступають з нападами на Радянський Союз та інші країни соціалістичного табору, викривлюють факти їх історичного розвитку, переборщують

труднощі та недатки соціалістичного будівництва і замовчують величаві успіхи соціалізму. При цьому цікаво, що в більшості праць оборонців і коментаторів програми СКЮ значну увагу присвячується обороні та вихвалюванню ревізійністичних поглядів про ролі партії робітничої кляси і соціалістичної держави, про взаємодію партійних, державних і громадських організацій при соціалізмі і про місце держави в системі масових організацій трудящих. Всі ці питання, що є важливими питаннями марксістсько-ленінського вчення про диктатуру пролетаріату, мають велике теоретичне і практичне значення». (стор. 68).

«Із великого числа статей, що появилися в Югославії з метою оборони ревізійністичних засад програми СКЮ, притягають увагу матеріали, поміщені в суспільно-політичному журналі «Наша стварност» . . . З десятка статей . . . особливо увагу звертає на себе стаття . . . Р. Ратковіча «Істота і форми бюрократизму». Основну увагу в тій статті присвячується ревізійністичному тлумаченню питання взаємовідношення між державними і громадськими організаціями, держави і суспільства при соціалізмі. Хоча автор і не вказує, про які країни йдеться, але вже з самого початку при познайомленні зі статтею стає ясним що головне вістря є скероване проти суспільного і державного устрою СРСР та інших держав соціалістичного табору. Такий же основний мотив брентить і в статті Ратковіча «Суспільство і організації . . . » Після XXI з'їзду КПРС, що ясно освітив шлях дальшого розвитку радянської соціалістичної держави та всіх масових організацій трудящих, югославські ревізійністи ще дужче зміцнили свої напади на ленінську засаду про ролі держави в системі соціалістичної демократії. В зв'язку з цим велике значення має здемаскування поглядів югославських ревізійністів на питання місця держави в системі диктатури робітничої кляси» (стор. 68-70).

«Здійснення завдань диктатури робітничої кляси неможливе без єдності волі пролетаріату й усіх трудящих, без організаційного центру, здібного зцементувати маси, озброїти їх передовими ідеями і змобілізувати для придушення спротиву скинутих експлуататорів і для будівництва нової держави, економіки й культури . . . Комуністична партія намічує перспективи розвитку суспільства й об'єднує всіх трудящих та їх громадські і державні організації для досягнення тих перспектив. Отже керівництво диктатурою пролетаріату може здійснювати тільки партія, озброєна марксістською теорією, яка веде за собою маси. Тому КП являє собою найважливі-

шу частину цілої системи організацій, що забезпечують виконання завдань диктатури робітничої класи...

Партія не може здійснити завдання диктатури тільки своїми силами. Здійснення тих завдань під силу тільки найширшим масам трудящих, керованих робітничою класою та її марксівською партією... шляхом «трансмисій»... Таким чином, диктатура робітничої класи знаходить своє реальне оформлення і закріплення у сукупності масових організацій трудящих, керованих комуністичною партією. Цей комплекс масових організацій, складовою частиною і керівником якого є КП, ленінізм називає системою диктатури робітничої класи.

Ревідуючи ленінське вчення, югославські «теоретики» намагаються доказати, що поняття системи диктатури робітничої класи марксизмові взагалі чуже... Раткович заявляє, що «схеми Сталіна про державу, партію, трансмісії і т. д.» не мають з марксизмом «абсолютно ніякого зв'язку», а навіть означають «перевтілення марксизму в щось таке, що є його антиподом»... Насправді питання системи диктатури робітничої класи було вперше розроблене основником КППС — Леніном... Особливо виразно висловлені ленінські ідеї про систему диктатури робітничої класи в праці «Діточа недуга „лівизни” в комунізмі», де кажеться, що партія як керівна сила диктатури робітничої класи спирається у своїй діяльності на профспілки, на безпартійні робітничі і селянські конференції і, нарешті, на Ради, які об'єднують трудящі маси без різниці професій. «Так виглядає загальний механізм пролетарської державної влади, бачений «згори», з точки зору практики здійснення диктатури» — писав Ленін... Таким чином, ревізіоністи, називаючи себе оборонцями творчого марксизму, борються з ідеями Сталіна, а фактично виступають проти ленінського вчення. При тому боротьба проти ленінізму під прапором т. зв. «антисталінізму» є дуже характеристичною рисою для ревізіоністів взагалі, а для югославського ревізіонізму зокрема.

Намагаючися доказати, що розроблення питання диктатури робітничої класи не є розвитком і збагаченням марксизму, оборонці ревізіоністичної програми СКЮ видвигують як аргумент тезу, що при існуванні диктатури робітничої класи організації неначе «проковтують суспільство (громадськість)», що в тих умовах стає нібито можливою ситуація, в якій обличчя суспільства появляється перед людською свідомістю у викривленому виді, на перший план висувається не активність суспільства, а форми й активність

організацій. Однак насправді така «оборона» суспільства перед його масовими організаціями не має нічого спільного з марксизмом» (стор. 71—74).

З переходом від одного історичного етапу до другого на основі змін в економіці і класовій структурі радянського суспільства, в становищі і розставленні класових сил на міжнародній арені відбуваються суттєві зміни в завданнях і функціях диктатури робітничої класи. Відповідно до цього змінюються також завдання і функції громадських і державних організацій, що входять в систему диктатури пролетаріату, змінюється склад тих організацій і творяться нові об'єднання трудящих.

З побудовою соціалізму в нашій країні відбуваються істотні зміни в функціях соціалістичної держави. Після ліквідації експлуататорських клас і зміцнення соціалістичних продукційних відносин поступінно відмерла функція придушення експлуататорських клас. Повністю зберігаються і розвиваються виконувані радянською державою функції організації суспільного виробництва і керівництва економікою, господарством, культурою і здійснення контролю за мірою праці і за мірою споживання в інтересах трудящих; функції всебічного виховання трудящих, в тому числі виховання нової трудової дисципліни й комуністичного ставлення до праці; функція охорони соціалістичної власності і законних прав та інтересів радянських громадян...

В періоді поступінного переходу від соціалізму до комунізму відповідно до зміни завдань диктатури пролетаріату змінюються також завдання і функції профспілкових, комсомольських, кооперативних та інших організацій.

Велика кількість громадських організацій, що існують в СРСР, і поширення їх ролі в усіх галузях життя радянського суспільства виразно не подобається ревізіоністам. Вони заявляють, що коли ціла суспільність охоплена сіткою різних організацій, а громадська економічна активність зцентралізована й унапрявлена пляном, то не можуть бути узгляднені об'єктивні закономірності розвитку суспільства й тому ігноруються внутрішні процеси його життя... Кардель зводить, ролю партії робітничої класи та інших організацій трудящих лише до боротьби за звільнення стихійних процесів, що відбуваються у суспільстві, від різних перешкод та від «втручання різних факторів». За Карделем цю тезу повторяє багато югославських публіцистів, філософів і юристів. В дійсності ж твердження, нібито визнання керівної ролі партії і ролі громадських та державних органі-

зацій несумісне з марксістським ученням про об'єктивні закони суспільного розвитку, свідчить тільки про те, що ревізіоністи ігнорують вказівки марксизму-ленінізму про використання об'єктивних законів при соціалізмі...

Комуністична партія ніколи не вважала й не вважає державний плян, як це намагаються представити югославські ревізіоністи, за об'єктивний закон розвитку суспільства. Щоби намічений плян з максимальною повнотою відображував вимоги об'єктивного закону, в розрібці пляну беруть участь мільйони трудящих, партійні, профспілкові, радянські, комсомольські, кооперативні та інші організації... Діяльність КП та інших організацій системи диктатури робітничої класи не є протиставлена об'єктивним законам розвитку суспільства. Праця тих організацій скерована власне на глибше вивчення об'єктивних закономірностей, на облік всіх їх багатогранних проявів у громадському житті з метою їх усебічного застосування і використання. Приниження ролі партії, громадських і державних організацій у справі об'єднання і керівництва масами є відступом від марксизму-ленінізму, прикритим висловом теорії самопливу і стихійності в соціалістичному будівництві... Система диктатури робітничої класи не підмінює суспільства, а навпаки, є найважливішим засобом вияву громадської думки, волі суспільства себо трудящих міста й села» (стор. 75—77).

(Звичайно, тут вживається «воля» в розумінні історичного матеріалізму. Партія відкриває об'єктивні закономірності розвитку і відповідно до того устійнює, що найкраще відповідає загалові трудящих себо державі і партії, і саме це мусить силою необхідності відповідати також і волі трудящих. Тому відпадає потреба питати трудящих про той чи інший вибір, отже, відпадає потреба вільної преси, зборів, виборів і т. д.).

«Характерною рисою ревізіоністичних викривлень марксістського вчення про диктатуру робітничої класи і про систему тої диктатури є це, що ті викривлення є лише прелюдією ревізії марксістсько-ленінських положень про роллю соціалістичної держави в суспільстві, про місце держави серед інших організацій трудящих.

Радянська держава, що входить у систему диктатури робітничої класи і є керована КП, — це загальноохоплююча організація трудящих, що об'єдналися за посередництвом Рад. Знаменитою особливістю системи диктатури робітни-

чої кляси в нашій країні є це, що на основі одної із її масових організацій побудований цілий державний апарат. Такою організацією є Ради депутатів трудящих. Радянський державний апарат не перейшов до пролетаріату в спадку по капіталізмові. Він був створений не на основі старих, буржуазних державних установ, розвалених пролетарською революцією, а на основі Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів... Ради, керовані КП, мають такі ж основні цілі і завдання, що й громадські організації... Характеристичною рисою Рад депутатів трудящих і побудованого на їх основі цілого державного апарату є те, що вони, в протилежності до інших громадських організацій, є наймасовішою організацією, яка охоплює всіх без винятку трудящих СРСР.» (стор. 78).

(Отже і держава є громадською організацією з її апаратом, різниться від цих останніх тільки тим, що вона є примусовою, себто до неї мусять належати всі, навіть члени Політбюро чи ЦК партії).

«Радянський народ складається виключно із трудящих — робітників, селян і трудової інтелігенції. Кожна із тих суспільних груп може мати і має свої специфічні інтереси, які вона висловлює через масові громадські організації. Соціалістична держава в цілому висловлює інтереси всіх трудящих СРСР, охороняє і береже ці інтереси. Ось чому завдання всіх громадських організацій полягає в тому, щоби всіма силами помагати радянській державі та її апаратові глибше виявляти інтереси і постуляти кожної групи населення... А держава зі свого боку постійно підтримує і стимулює працю громадських організацій в тому напрямі. Охоплення державним керівництвом всіх ділянок життя радянського народу немало залежить від того, наскільки уважно державні органи прислухуються до сигналів громадських організацій і наскільки глибоко ті організації відображують інтереси об'єднаних в них трудящих.

В протилежність до громадських організацій, Ради депутатів є прямим висловом диктатури робітничої кляси. Через них здійснюється державне керівництво суспільством з боку робітничої кляси...

(себто з боку КП. Отже, держава є тільки формою схоплення усього населення і підпорядкування керівній ролі партії).

Переда́ння управління загальнонародною власністю в руки державних органів, що є найширшими організаціями народних мас, — це глибоко закономірне явище. Проти такої закономірности, виявленої та всебічно обґрунтованої марксизмом-ленінізмом, озброюється сучасний ревізіонізм. В програмі СКЮ кажеться: «... виключне управління господарством і цілим суспільним життям через державний апарат вело до все більшої централізації управління, до все більшого зростання державного і партійного апаратів, до їх зміцнення і до тенденції відокремитися від суспільства та нав'язати себе суспільству як силу, що стоїть понад суспільством. На такому ґрунті виникають специфічні явища переходового періоду: бюрократизм і бюрократично-етатистичні деформації у розвитку соціалістичних відносин». Обороняючи цю ревізіоністичну плятформу, Кардель у своїй доповіді на VII з'їзді СКЮ, даючи визначення бюрократизму, намагався доказувати, що бюрократизм — це не «особливість людей», а «особливість суспільних відносин у переходовому періоді», яка «формується неминуче». В тих міркуваннях перевернено все до гори ногами. В реальній дійсності якраз централізоване управління економікою з боку соціалістичної держави є вищим проявом демократизму. Єдність політичного і господарського керівництва з боку соціалістичної держави веде не до віддалення державного апарату від суспільства, а навпаки, до все більшої участі трудящих в управлінні, до того, що все більше стираються межі між діяльністю державного апарату і радянської громадськості... Роз'єднання господарського і політичного керівництва веде до перетворення державних органів у безвладні установи і перетворення організацій, що займаються господарством, у сліпе знаряддя економічних законів».

(Політичне керівництво спочиває в руках партії. Партійне керівництво відчуває панічний страх, коли ревізіоністичний постулат відділення господарського життя від політичного керівництва став би дійсністю. Йому видається, що це був би початок кінця «радянської влади».)

«Майже дослівно повторяючи втерті тези антирадянської імперіалістичної пропаганди, югославські ревізіоністи заявляють, що там, де державний апарат керує політичним, економічним і культурним життям, держава нібито «захоплює всі громадські організації», робить їх «своїм додатком», що «організації перевтілюються, з громадських вони перетво-

рюються в державні». І знову в ревізіоністів в кожному слові протиріччя з фактами реальної дійсності, яка існує в Радянському Союзі та інших соціалістичних державах!» (Стор. 80-81).

(Радянські теоретики насилу намагаються вбити читачеві в голову догму, що партія та радянське партійне і державне керівництво є ідентичними з цілим народом, з «громадськістю» і т. п. Бо тільки під тою умовою можна відбити атаки ревізіоністів).

В капіталістичному суспільстві держава протиставиться громадським організаціям трудящих як ворожа сила, що намагається роздушити ті організації і підпорядкувати їх інтересам монополістів; там іде постійна боротьба між експлуаторською державою і громадськими організаціями експлуатованих. В протилежність до того в соціалістичнім суспільстві встановлюються зовсім інші відносини між державою і громадськими організаціями трудящих. Комуністичній партії РС вперше в історії прийшлося вирішувати питання взаємовідношення між державним апаратом і громадськими організаціями в епосі диктатури пролетаріату. Уважно вивчаючи й аналізуючи досвід спільних дій державного апарату і громадських організацій, КП постійно боролася за вірне розуміння взаємовідносин між Радами і профспілками, кооперацією, комсомолом та іншими масовими об'єднаннями... Після... революції вороги робітничої класи докладали всіх зусиль, щоби відорвати громадські організації від компартії і протиставити їх радянській державі. Свою підривною роллю вели вороги революції під маскою лозунгу «нейтральності» громадських організацій. На першому Всеросійському з'їзді профспілок в січні 1918 р. меншевики, відкидаючи всяку співпрацю профспілок з робітничо-селянським урядом, одверто заявили, що профспілки повинні «залишитися вільними і незалежними об'єднаннями класової боротьби пролетаріату» (в тому і боротьби проти радянської держави). З'їзд профспілок, керований більшовиками, рішуче відкинув меншевістську теорію «нейтральності»... Таку ж рішучу відправу дав в грудні 1918 р. третій всеросійський з'їзд робітничої кооперації провідникам теорії «незалежності» кооперативних організацій, що намагалися доказати засадничу протилежність інтересів кооперації і інтересів радянської держави. В своїй промові на тому з'їзді Ленін сказав, що старим кооператорам «треба насамперед розпрощатися з ідеєю незалежності, тому що кожний, хто стоїть на тій точці зору, вже є противником радянської влади».

Таким чином, вже в перші роки існування нашої країни трудящі відкинули геть ідеї протиставлення громадських організацій і робітничо-селянської держави як ворожі, ідеї, які з такою впертістю нав'язують соціалістичним країнам сьогодні ревiзiонiсти.

Розвиток громадських організацій в СРСР пішов шляхом зміцнення їх зв'язків з Радами депутатів трудящих і різними ланками державного апарату . . . Громадські організації забезпечують ще більше залучення трудящих в справу державного управління.

Невірно оцінюючи спільну працю державних і громадських організацій, ворожі нашій партії елементи, збанкрутувавши з ідеєю «неутральности», виступили пізніше з проповіданням «удержавнення» громадських організацій. Наприклад, троцькісти пропонували «удержавнити» профспілки. (Що й справді зроблено! — заввага наша).

Утожнюючи функції держави і функції профспілок, нав'язуючи профспілкам непитомі їм державні функції, Троцький хотів перетворити профспілки в допоміжний апарат господарських органів. (Що й Сталін перевів! — прим. наша) . . .

Отже, ще в перші роки соціалістичного будівництва трудящі нашої країни, керовані компартією, рішуче відкинули (якраз не відкинули! — прим. наша) всі намагання «удержавнити» громадські організації, які югославські ревiзiонiсти намагаються приписати теперішньому етапові суспільних відносин у соціалістичних державах.

В тоці боротьби проти тенденцій «неутральности» громадських організацій і проти намагань «удержавнення» тих організацій, в тоці боротьби за чітке розмежування функцій між Радами, профспілками, кооперацією, комсомолом та іншими масовими об'єднаннями під керівництвом комуністичної партії вироблено нові соціалістичні форми взаємодії державних і громадських організацій нашої країни. Ці форми є висловом справжнього демократизму соціалістичного державного і суспільного устрою». (Стор. 82-85).

«Виходячи зі своїх ревiзiонiстичних поглядів на взаємовідношення між соціалістичною державою і громадськими організаціями, ревiзiонiсти категоричними словами формулюють своє кредо щодо тої долі, яка повина зустріти державу в тоці соціалістичного будівництва. «. . . після закріплення влади робітничої кляси і трудящих взагалі, — каже програма СКЮ, питання відмирання держави стає основним і вирішним питанням соціалістичної суспільної системи . . . Відмирання держави — це процес, . . . в якому помітно змен-

щується роля держави, міняють форму державні органи, постійно розвивається безпосередня демократія і поширюються функції різних органів громадського самоуправління». В доповіді на VII з'їзді СКЮ Кардель пояснив, які громадські органи має на думці програма, пропонуючи передати їм державні (насамперед господарсько-організаційні) функції. Такими органами вважає він (і програма) органи управління підприємствами (колективи продуцентів), точніше — організації, подібні до робітничих рад, комітетів управління і комун, які існують в Югославії. Таким чином, югославська система робітничого самоуправління декларує себе одиноким закономірною системою для соціалізму, а будь-яку іншу розв'язку питання називає «етатистичною» і «прагматичною» ревізією марксизму.

Марксизм ніколи не відкидав і не відкидає *права кожного народу*, що будує соціалізм, в тому й народу Югославії, пробувати і перевіряти різні форми того будівництва, зокрема в ділянці взаємовідносин між державними і громадськими організаціями, та помилково було б вважати «югославський шлях до соціалізму» як одиноким правильним для кожної країни. Досвід Радянського Союзу та інших соціалістичних країн щодо державного будівництва веде якраз до протилежних до програми СКЮ висновків» (стор. 89).

«Невдовзі після Жовтневої революції «ліві комуністи» домагалися передати профспілкам та фабзавкомам, побіч партії і незалежно від неї, вирішну ролю в керівництві промисловими підприємствами. Ленін ще в 1918 р. підкреслював, що «кожна безпосередня чи посередня легалізація власности робітників окремої фабрики чи окремої професії на їх окреме виробництво є величезним викривленням основних засад радянської влади і повною відмовою від соціалізму».

«Перед IX, а особливо перед X з'їздом партії т. зв. «робітничою опозицією», відкидаючи ролю компартії і держави щодо керівництва виробництвом, видвигнула постулат передати управління народним господарством безпосередньо продуцентам. В плятформі «робітничої опозиції» говорилося: «Організація управління цілим народним господарством належить до Всеросійського з'їзду продуцентів, об'єднаних у професійні виробничі спілки, який обирає центральний орган управління цілим народним господарством республіки». Для керівництва кожним окремим підприємством опозиція пропонувала організувати «робітничі комітети» і «робітничі ради», вибрані продуцентами, що мали б стати на місце адміністрації заводів і фабрик. Компартія дала рішучу

відправу діячам «робітничої опозиції», переконливо доказуючи, що робітники, отримавши в управління поодинокі підприємства, випустили б із своїх рук управління цілим народним господарством країни, що в свою чергу doprowadило б до зміцнення анархістичних тенденцій, розхитування плянової економіки та до підпорядкування відносин між поодинокими підприємствами ринкової стихії.

Розвиток взаємовідносин між радянською державою і профспілками та іншими громадськими організаціями пішов по шляху, вказаному компартією, при чому цей розвиток ішов у парі не з переданням державних функцій, а навпаки, їх зміцненням і поширенням в галузі промисловости, сільського господарства, торгівлі, культури і т. д. . . В тоці будівництва соціалізму і комунізму постійно зміцнювано соціалістичну державу як наймасовішу і загальноохоплюючу організацію трудящих міст і сіл у всіх галузях господарства і культури . . . Югославські ревізіоністи кидають анатему на цю закономірність, кажучи, що всі, які її визнають, переводять «прагматичну ревізію марксизму». «Наріжний камінь тої прагматичної ревізії марксизму творить відкинення теорії відмирання держави та її заміна новою теорією про потребу зміцнення і розвитку функцій соціалістичної держави як головної сили соціалістичного розвитку» — пише Раткович . . . Він виступає в ролі пророка, заявляючи в іншій своїй статті, що якщо держава буде зміцнюватися, то це «легко може привести до вибуху невизнаних, невідомих і відсунених суспільних сил». Раткович так прецизує свої прогнози: «Річ ясна, що тут і там суспільство буде брати на себе функції управління економікою та іншими ділянками життя, ще заки держава встигне взяти їх у свої руки. Суспільство проковтне державу раніш, ніж держава встигне його проковтнути. А там, де державі це вдалося, там суспільство буде мусіти виривати від держави одну її функцію за другою і примушувати державу відмирати». (стор. 90-92).

Практика соціалістичних країн іде шляхом державного керівництва народним господарством . . . Соціалістичний державний апарат, виконуючи своє основне призначення, все ширше розгортає свою господарсько-організаційну і культурно-виховну діяльність . . . Твердження ревізіоністів про бюрократизацію і відрив від мас державного апарату, що здійснює керівництво господарським і культурним життям суспільства, є мерзенним викривленням історичної дійсности. Такі твердження доказують тільки, що їх автори утотожують кожну державу й кожний централізм з бюро-

кратизмом, не розуміючи, що соціалістична держава є організацією громадського самоуправління в найглибшому розумінні того слова, що демократичний централізм, на засадах якого ця держава побудована, не має нічого спільного з бюрократичним централізмом . . .

Югославські ревізіоністи бачать шлях до ліквідації бюрократизму лише в процесі «відмирання держави». Цей процес з їх точки зору полягає в децентралізації управління, в ослабленні ролі держави та витісненню праці державного апарату працею органів громадського самоуправління. Таким чином, ревізіоністи протиставляють пролетарську державу соціалістичному суспільству в особі громадських організацій та колективів продуцентів. Вони представляють її як бюрократичну силу, що є для суспільства чужа і від нього відірвана. Свої погляди про відмирання держави ревізіоністи з СКЮ намагаються обґрунтувати посиленнями на вислови Леніна . . . Радянський Союз і країни народної демократії бачать шляхи майбутнього відмирання соціалістичної держави не в її ослабленні і протиставленні громадським організаціям, а в постійному зміцнюванні держави шляхом поширення і досконалення її тісних зв'язків з трудящими масами.

XXI з'їзд КПРС підкреслив, що питання про відмирання держави, якщо його розуміти діалектично, є питанням еволюції соціалістичної державності в комуністичне самоуправління . . . Майбутнє відмирання державного апарату як складової частини диктатури робітничої класи буде відбуватися не шляхом ліквідації праці Рад, а шляхом розгортання Рад, які, залишаючись організацією народного самоуправління, перестануть бути державними органами.

В тоці будівництва комуністичного суспільства в здійснюванні функцій, виконуваних державним апаратом, будуть брати участь все ширші ряди трудящих, а одночасно буде зменшуватися питома вага елементів примусу, а збільшуватися в діяльності державних органів питома вага елементів переконування . . . Компартія СРСР вважає даліше зміцнювання соціалістичної держави за шлях, що веде в майбутньому до відмирання державно-правної надбудови . . . Поряд з невідпинним зміцненням радянської держави є важливим напрямом розвитку соціалістичної державності в періоді розгорнутого будівництва комунізму — поширення функцій громадських організацій у вирішуванні державних питань . . . Передавання функцій громадським організаціям впливає із співпраці соціалістичної держави з добровільними об'єднаннями трудящих, а не з їх протиставлення. При

тому держава отримує можливість ще дужче зосередити свою увагу на розвиток економіки, на керівництво господарством, що творить матеріальну основу комунізму... Якщо програма СКЮ твердить, що процес відмирання держави на базі передавання його функцій організаціям самоуправління має в наслідку «замітне применшення» ролі соціалістичної держави, то на XXI з'їзді КПРС підкреслено, що таке ставлення питання не відповідає марксівсько-ленінському вченню... Перехід окремих функцій від державних органів до громадських організацій зовсім не означає ослаблення ролі держави в будівництві комунізму. (стор. 93-98).

(Тому-то в Радянському Союзі імпровізують з творенням товариських судів, добровільних дружин і т. п. творів, щоб створити враження, що громадський сектор активізується. Та над усім домінує догма, що керівну ролю в тих громадських організаціях виконує компартія. Вона ж координує «співпрацю» між державними і громадськими організаціями. В суті речі це поглиблює удержавнення громадських організацій).

*

З наведених вгорі цитатів пробивається вже ясно становище ревізійоністів. Над ним глибше не зупинюємося, бо йдеться про певні засадничі погляди, які тут представлено. Докладніше зате зупинимося далі на становищі «ревізійоністичного руху» в Чехословаччині. Ревізійоністичні погляди дуже сильні також в Польщі та Мадяриціні. З цього висновок, що ревізійонізм розвалює радянську концепцію методів і шляхів побудови соціалізму й комунізму. Останнє двадцятиріччя показало, що протирадянська пропаганда зі становища «буржуазного» заходу вигідна була для центру компартії Радянського Союзу, бо виробляла легітимацію урядові для «зміцнювання» держави. Натомість радянська компартія дуже вразливо zareагувала на ревізійоністичні теорії, бо вони викликають переворот в поглядах самих же радянських людей.

Не можна сказати, що Радянський Союз на погляди ревізійоністів не податливий. Що правда, він дуже нерадо дивиться на активність югославів, чехів, словаків та інших «ревізійоністів». Та з другого боку він пильно вивчає досвід тих країн, щоб опісля стосувати його в себе. Так було з останньою господарською реформою з 1965 р., яка є нічим іншим,

як використанням досвіду й ідей господарських реформаторів Чехословаччини чи Східньої Німеччини. В однім пункті Радянський Союз відстоює, однак, консервативні позиції та виказує дуже тверду неподатливість, а саме щодо принципу чи догми керівної ролі партії. А цей принцип в'яжеться з т. зв. системою диктатури робітничої кляси чи (сьогодні) системою «всенародної держави».

Відчуваючи небезпеку, яка грозить радянській ідеології з боку ревізіоністів, КПРС поспішила з новою програмою КП, бо програма з 1919 року стала вже давно перестарілою. Кількадесятирічний досвід «радянського соціалістичного будівництва» показав, що можна було його організувати без програми. Директиви ЦК чи навіть Секретаріату були вповні достатніми. Коли ж СКЮ прийняв програму, яка в багатьох точках засадничої ваги відбігала від радянської програми з 1919 року, то тоді, щоб втримати свій авторитет в міжнародному комуністичному русі, мусів Радянський Союз «зновелізувати» свою програму. В проєкті програми ще не було мови про «загальнонародню державу», а тільки про систему диктатури робітничої кляси. Щоб створити краще становище для відбивання атак ревізіоністів, в остаточному тексті програми КПРС з 1961 скреслено термін «диктатура робітничої кляси» чи «система диктатури робітничої кляси», а вставлено на це місце термін «всенародня держава» з додатком, що в системі всенародньої держави керівне становище належиться робітничій клясі. Отже, в істоті речі залишилося все по старому, змінився тільки термін. Щоб відбити наступ ревізіоністів на радянське удержавлення цілого життя, видвигнено в новій програмі КПРС твердження, що в найближчому періоді буде відмирати держава, а поодинокі її функції будуть переходити на громадські організації. Та цю догму сполучено з іншою догмою, згідно з якою в тому періоді буде все більше зростати керівна роль партії. Така інтерпретація відмирання держави є заперукою, що в збудованій Сталіном системі нічого не зміниться. Слушно тому завважують югославські ревізіоністи, що найновіша програма КПРС є програмою бюрократії.

VI. ПРОГРАМА АКЦІЇ ЧЕХОСЛОВАЦЬКИХ «РЕВІЗОНІСТІВ»

Під впливом невдач організації комуністичного будівництва за радянським зразком і під впливом теоретичних здобутків югославських комуністів, розгорнувся «ревізійністичний рух» в Чехословаччині. Дискусії на ту тему відбувалися в Чехословаччині вже від низки років. Маркантною рисою того розвитку є те, що ревізійністичний рух очолили керівні постаті з КП Чехословаччини. Процеси в Чехословаччині можна назвати консеквентним відходом від сталінізму, тоді коли в СРСР той відхід був тільки формальний і скерований тільки проти нічим неоправданого терору Сталіна. Пленум ЦК КПЧ на своєму засіданні 5 квітня 1968 р. прийняв т. зв. «Програму акції КПЧ», якої виривки подаємо у вільному перекладі.

*

Побудову нового суспільного ладу в Чехословаччині характеризували брак досвіду, брак належного пізнання проблем, догматизм і суб'єктивізм. Багато тимчасових явищ, які були зумовлені загостреним міжнародним становищем і накинутим високим темпом індустріального будівництва, сприймано як загально обов'язкові форми життя і розвитку соціалістичного суспільства. Ступінь розвитку соціалістичних держав в початку 50-х років і закріплення творчого розвитку думки як супровідне явище культу особи довели до механічного сприйняття (рецепції) і поширення зразків, звичаїв та політичних концепцій, які були чужі нашому становищу і нашим традиціям. Тодішні керівні партійні уряди й інституції несуть за цю рецепцію повну відповідальність. Централістичні і директивні методи управління, які стосовано в боротьбі з рештками буржуазії при зміцненню влади в умовах загостреного міжнародного напруження після лютого 1948 р., затримано також і в наступному етапі розвитку, в наслідок чого вони перетворилися повіль-

но в бюрократичну систему. У внутрішньому житті країни виринули сектанство, придушення демократичних прав і свобод народу, порушення законности, елементи насильства і зловжиття владою. Це у свою чергу довело до підкопання ініціативи людей. Що більше, це заторкувало в несправедливий спосіб багатьох громадян, комуністів і некомуністів. Незаступимі втрати, які тоді поніс наш рух, залишаються як пересторога перед подібними методами.

Від кінця 50-х років наше суспільство вступило в новий етап розвитку. На основі тих фактів повільно створилася нова лінія, новий шлях, яким ми хочемо йти і його творчо розвивати. Притаманним для сучасного періоду є те, що:

- вже нема антагоністичних клас, а процес зближення всіх соціалістичних груп нашого суспільства є найважливішою характеристичною рисою внутрішнього розвитку;
- дотеперішні методи керівництва й організації народного господарства пережилися і потребують негайних змін, себто вони мусять бути заступлені економічною системою керівництва, яке було б у силі спричинити інтенсивний ріст;
- стало конечністю приготувати країну до процесу науково-технічної революції. Це вимагає особливої співпраці між робітниками та селянами з одного і технічно-фаховою інтелігенцією з другого боку і ставить особливо високі вимоги щодо знання, кваліфікацій і науки;
- передумовою динамічного соціалістичного суспільства є ширші рамки для громадської ініціативи, вільна виміна думок і демократизація цілої соціальної й політичної системи, передумовою того, що ми в суперництві перед світом будемо існувати і виконувати наш почесний обов'язок перед міжнароднім робітничим рухом.

Вже після XX з'їзду КПРС, який дав товчок для відновлення й розвитку соціалістичної демократії, прийняла партія деякі заходи, яких глузд полягав у тому, щоби подолати бюрократично-централістичні методи керівництва і запобігти, щоби засоби класової боротьби не були скеровані проти трудящих. Багато комуністів і цілі робітничі колективи докладали зусиль, щоби відкрити двері для поступового розвитку господарства, життєвого рівня, науки й культури. Однак вони натрапляли на брак зрозуміння, на пе-

решкоди, а часом і на безпосередній утиск. Консервування методів з часів клясової боротьби в нашому суспільстві витворило штучне напруження між соціальними групами, націями і національностями, між різними генераціями, між комуністами і безпартійними. Необмеженій і скорій переоцінці поглядів про характер соціалістичного будівництва стояли на перешкоді догматичні погляди.

Тому-то й ці заходи не принесли очікуваних наслідків. Навпаки. В тоці років накопичувалися труднощі, які перетворилися в зачароване коло. Суб'єктивні погляди не поконано у свій час, а саме погляди про те, що побудова нового суспільства залежить виключно від скорого екстенсивного розвитку продукції. Це допровадило до прискореного поширення важкої промисловости, до неспівмірно високого попиту за робочою силою і сировиною і до дорогих інвестицій. Така господарська політика, проведена адміністративними шляхами при допомозі директив, не могла відповісти вимогам, економічним потребам і можливостям країни. Навпаки, вона довела до вичерпання її матеріяльних людських ресурсів. Перед господарством не ставлено конкретних завдань, а трудящим роблено ілюзорні обіцянки. Така орієнтація загострила некорисну, для національних відносин невідповідну, структуру, в якій наша власна кваліфікована праця не могла достаточо проявитися. Вона стала причиною значної технічної відсталости нашої продукції, гальмувала розвиток служб, а нарешті допровадила до забурень рівноваги на ринку та погіршила становище нашої економіки на міжнародному терені, зокрема що торкається умов для виміни продуктів праці з закордоном. Нарешті вона мусіла спричинити стагнацію, а в деяких випадках пониження життєвого рівня населення.

Ті недомагання безпосередньо були викликані передовсім старою директивною системою керівництва, цією системою втримувані і постійно відновлювані: економічні інструменти, форми товарово-грошових відносин і ринкових зв'язків були витіснені директивними вказівками центру. Соціалістичне підприємство перестало розвиватися. В господарському житті цинилися не самостійність, запал до праці, фахова виробленість чи людська ініціатива, а навпаки — не-самостійність, послух, а коли цього треба було, то й хилення голови перед владою.

(Тут треба би згадати, що й в Радянському Союзі бачать ті недомагання сталінської системи. Остання

господарська реформа з 1965 р. мала на меті ввести економічні методи керівництва на місце дотеперішніх «директивних». Наскільки це їй вдалося, покаже найближча майбутність.)

Глибші причини того, що застарілі методи господарського керівництва могли втриматися, лежали в деформації політичної системи. Своєчасно не поширено соціалістичної демократії, методи революційної диктатури виродилися в бюрократизм і стали перешкодою розвитку в усіх ділянках нашого життя. Таким чином, політичні помилки злучилися з господарськими труднощами і створили механізм безрадності й розходження між теорією і практикою. Розбазарено творчі зусилля партійних діячів, діячів держави і економіки, науковців і робітників культури. Коли до того доскочили ще несприятливі зовнішні умови початку 60-х років, прийшло до поважного господарського потрясіння.

Недостаточний розвиток соціалістичної демократії в партії, несприятлива атмосфера для розвитку активності, застрашування, а часом і придушування критики — все це було перешкодою для скорих, своєчасних і послідовних коректур. *Партійні інстанції перейняли завдання державних і господарських органів та громадських організацій.* Прийшло до неправильного поміщення партійного і державного керівництва і до монопольного становища певних клітин. (Мається на увазі партійний апарат! Заввага наша.) Це знову допровадило до некваліфікованих втручань, до підкопання ініціативи на всіх ступенях, до байдужості, до культу пересічності і до нездорової анонімовості. У наслідку почали рости невідповідальність і нездисциплінованість. Богато важливих постанов просто не виконано.

Довкола всіх цих питань зібралися ті сили, які вимусили переведення засадничих змін в боротьбі проти носіїв старих поглядів. При цій нагоді виявлено наші позиції. Необхідний суспільний поступ взяв верх. Грудневий і січневий пленум ЦК піддали одвертій і речевій критиці головні причини згаданих недомагань та їх носіїв та почали їх усувати безпосередньо з керівних органів партії. Як головну причину названо факт, що всередині партії дійшло до надмірної концентрації рішень і до виняткового становища поодиноких осіб, зокрема тов. Новотного. Ця критика створила можливість до того, що ціла партія і суспільство приступили до ліквідації давніх практик і сектансько-бюрократичних методів на основі самокритичної оцінки дотеперішньої діяльності згори

вниз. Вона вможливила те, що тепер на основі соціалістичної демократії твориться справжня єдність нашого суспільства і до голосу доходять нові принципи системи керівництва, що приходить до модернізації та раціоналізації нашого життя і що перед поступовим переставленням нашої країни на процес науково-технічної революції відкривається довготривала перспектива, отже, що в нашому суспільстві регенеруються у кожному напрямі сили соціалізму, які ступають на новий шлях соціалістичного розвитку.

Партія буде підтримувати наростаючу єдність між інтелігенцією та рештою трудящих, буде боротися проти недоцінювання інтелігенції в нашому суспільстві, яка мала місце в нас останніми часами. Вона буде поборювати все, що стоїть на перешкоді для відносин між інтелігенцією і робітництвом. Вона буде відстоювати справедливу оплату скомплікованої і творчої інтелектуальної праці.

Це правда, що наш лад створив кращі соціальні умови для молодих людей завдяки жертвенній праці старшої генерації в порівнянні до республіки перед Мюнхенським договором. Одночасно ми винні багато перед молоддю. Недомагання і помилки в політичному, господарському і культурному життю, як також і в людських відносинах мають особливо великий вплив на молодих людей: контраст між словами і ділами, брак одвертості й щирости, молочення фраз і бюрократизм, намагання вирішувати все з позиції сили — ці деформації мусіли боляче заторкувати студентів і молодих робітників та селян, мовляв, про майбутність рішають не вони, їхня праця і їхні зусилля. Тому є пильним завданням контакт з молодими людьми відновити й відповідно до їхніх зусиль накласти на них ту частину відповідальности, яка їм в соціалістичнім суспільстві належиться. Йдеться в першу чергу про поліпшення умовин праці та можливостей громадської та культурної активности молоді, як також про послідовне усунення всього того, що в них викликувало недовір'я до соціалізму. Ми ж всі тішимося ентузіазмом молоді, їх позитивною і критичною аналізою, яка є передумовою того, щоби вони бачили в соціалізмі й комунізмі їхнє майбутнє.

В дальшому розвитку нашого суспільства мусимо ми розраховувати на активність і участь в публічному житті й конструктивному змаганні всіх прошарків нашого населення. Ми говоримо одверто, що ми розраховуємо також і на вірних, себто на тих, що на базі їхньої віри як рівні з рів-

ним і як повноправні будівничі соціалістичного суспільства хочуть брати участь у виконванні наших відповідальних завдань.

До ключевих питань сучасного й майбутнього наукового, технічного і соціального розвитку належить значне підвищення освіти і кваліфікацій всіх передових фахівців на всіх ступенях нашого господарського й соціального життя. Якщо на керівних постах не будуть знаходитися фахово вишколені освічені соціалістичні кадри, то соціалізм у конфронтації з капіталізмом не має шанси встоятися.

В минулому інтерпретовано керівну ролю партії як монополію, як концентрацію влади в руках партійних органів (себто партійного апарату). Це відповідало невірній тезі, що партія є знаряддям диктатури пролетаріату. Цей шкідливий погляд ослаблював ініціативу й відповідальність державних, господарських та громадських установ, шкодив авторитетові партії та внеможлиблював їй виконувати її властиві функції. Мета партії не лежить в тому, щоби бути універсальним «управителем» суспільства і зв'язати директивами всі організації і кожний крок в житті.

Кожний член партії і кожний партійний орган має не тільки право, а й обов'язок виступати з власною ініціативою, своєю критикою і своїми відмінними поглядами щодо даного питання згідно зі своїм сумлінням, навіть коли б вони не годилися з поглядами партійних функціонерів. Ця практика мусить глибоко закорінитися, якщо партія хоче в своїй діяльності обминути суб'єктивізм. Не можна обмежувати комуністів в тому їхньому праві і витворювати довкола тих, які виступили з іншими поглядами, атмосферу недовір'я і підозріння. Не можна також дозволити, щоби проти меншости — байдуже з яких причин — стосувати репресії, як це було в минулому. Однак партія не сміє відійти від принципу, згідно з яким вона після прийняття постанови від кожного комуніста вимагає її реалізації та виконання.

Шкідливі впливи централістичного керівництва втрималися в цілій нашій політичній системі аж до сьогоднішнього дня. У відносинах між партією, державою і громадськими організаціями, у відносинах внутрі тих факторів, у відносинах між державними та іншими установами з одного і громадянами з другого боку, в розумінню значення публічної думки і загальної поінформованости про загальні справи, в практиці політики кадрів — дослівно всюди виступають явища, які людям затроюють життя, а одночасно внеможлиблюють припинання рішень на основі наукових і

фахових критеріїв і сприяють різним формам самоволі. Причини треба, головним чином, шукати в тому, що всі ці відносини від довгих років в нашій політичній системі служили як знаряддя до виконувannya центральних директив і тільки рідко вможлилювали приймати рішення на основі демократичного обміркування і розмов.

Та незважаючи на постійне перенаголошування засудження «періоду культу особи» до сьогоднішнього дня ми не в стані усунути з життя нашого суспільства певні риси, що були притаманні тому періодові. Це ослаблює довір'я людей до здібностей партії перевести послідовні зміни в тих відносинах. Відживають давні напруження і політична нервовість або її штучно викликають.

Центральний Комітет постановив цей стан рішуче перелоботи. Подібно до вироблення нами нашої основної концепції господарської системи, мусимо ми ще до XIV партійного з'їзду виробити таку концепцію розвитку основ нашої політичної системи, яка відповідала б вимогам життя. Треба так перебудувати політичну систему, щоби вможливити динамічний розвиток соціалістичних суспільних відносин, сполучити найширшу демократію з науковим і фахово кваліфікованим керівництвом, зміцнити суспільний порядок, устатилізувати соціалістичні відносини та зміцнити громадську дисципліну. Ця система мусить мати тривкі гарантії, що старі методи суб'єктивізму і сваволі не повернуться. Над розв'язкою цих питань партія дотепер не ломилася собі голови, навпаки, тим намаганням ставлено свідомо перешкоди. Всі ці зміни вимагають, щоби розпочати підготовальні праці для нової конституції республіки, щоби кожна пропозиція для нової конституції у всіх важливих питаннях була основно, речево і публічно дискутована, щоби опісля — після відбуття партійного з'їзду парламент міг цю конституцію прийняти.

Засадничою передумовою для правильного і здорового розвитку є те, щоби в цілій системі керівництва було в майбутньому ясним, хто, який орган, який робітник, за що відповідає, які він має повноваження і які обов'язки. На майбутнє не сміють партійні органи підмінювати державних органів, органів господарського керівництва і громадських організацій. Щоправда, партійні постанови є для комуністів в тих органах обов'язкові, але політика, керівна діяльність і відповідальність держави, господарських і громадських органів і організацій є самостійними. Комуністи в усіх тих організаціях мусять подбати про те, щоби державні і господарські органи, а також і громадські організації, зокрема

профспілки, спілка молоді тощо, самостійно і конкретно розв'язали питання їх самостійної діяльності та відповідальності.

У визначуванні шляхів державної політики беруть участь цілий Народний Фронт, себто політичні партії, які входять у його склад. Політичні партії Народного Фронту є партнерами, яких активність базується на спільній політичній програмі Народного Фронту, на конституції ЧССР і на соціалістичнім характері відносин у нашій країні. КП Чехословаччини вважає Народний Фронт як політичну плятформу, яка не ділить політичних партій на урядові й опозиційні в тому розумінні, що проти офіційної політичної лінії уряду існує опозиція, яка бореться за владу в державі. Коли виринуть різні чи суперечні точки зору поміж компонентами Народного Фронту чи конфлікти щодо державної політики, — то вони мають бути розв'язані на базі спільної соціалістичної концепції політики Народного Фронту шляхом політичних переговорів і угод між поодинокими ланками того Фронту.

Добровільні об'єднання робітників не можуть заступити політичних партій, але й навпаки. Політичні партії не можуть у нас відсунути об'єднань робітників та інших трудящих на базі їхніх інтересів від безпосереднього впливу на державну політику, на визначування її шляхів і практичну реалізацію. Соціалістична державна влада не сміє бути змонopolізована в руках одної чи кількох партій чи їхньої коаліції; доступ до політики мусять мати всі політичні організації народу. КП буде розвивати всіма силами форми політичного життя, які вможливають робітничій класі та всім трудящим їхніми голосами і їх волею впливати на політичні рішення в нашій країні. Ціла дотеперішня організація, форми діяльності та залучення всіх організацій до Народного Фронту в нових умовах мусять бути перевірені й так побудовані, щоби Народний Фронт міг якісно виконати нові завдання. Народний Фронт як цілість, але також і його ланки, мусять мати власні права і нести власну відповідальність за керівництво нашою державою та суспільством.

Добровільні громадські організації мусять бути побудовані на справді добровільнім членстві та добровільній діяльності. Громадяни приступають до них тому, щоби дати вислів їхнім інтересам і зацікавленням, і вони повинні мати вільне право вибирати їхніх урядовців і представників, які в жодному випадку не сміють бути їм накинені ззовні. З цих принципів мусять виходити всі наші масові організації, яких діяльність і далі є потрібна. Однак, щодо їхньої структури,

методів праці і їхнього контакту з членами вони мусять керуватися новими суспільними умовами.

Одночасно мусить бути ще цього року забезпечена свобода зібрань і корпорацій, щоб створити гарантовану законом можливість оснувати добровільні організації, об'єднання на базі інтересів, спілки тощо, які відповідають сьогодишнім інтересам і вимогам різних прошарків і груп нашого населення і які не підлягають бюрократичним обмеженням з боку будь-яких організацій. Евентуальні обмеження в тому напрямі можуть бути передбачені тільки законом і тільки закон може конкретизувати, що є скероване проти суспільства, заборонене і каране. Ці законом загарантовані свободи в тому розумінні мусять, згідно з конституцією, стосуватися і до громадян різних релігійних переконань і конфесій.

Та не можна забезпечити ефективного впливу публічної думки і поглядів трудящих на нашу цілу політику і поборювати намагання затиснути критику й ініціативу народу, якщо ми громадянам правними засобами не загарантуємо консеквентно передбачені конституцією вільний вислів думки та всі інші політичні й особисті права громадян. Соціалізм не сміє означати тільки звільнення працюючого народу з-під панування експлуататорських клясових відносин, але мусить створити більші як будь-яка буржуазна демократія можливості, щоб особовість індивіда виплила на поверхню. Адже трудящому народові, якому вже не має що диктувати кляса використовувачів, не можна приписувати шляхом свавільної інтерпретації влади, про що він має бути інформований, а про що ні, які погляди він може одверто висловлювати і де, а де він того не сміє робити. Загальну думку треба постійно досліджувати, зокрема при підготові важливих рішень, а результати тих дослідів мають бути опубліковані. Тільки на основі законів, які встановлюють, що є проти суспільства, — у нас головно на основі карних законів, — можна робити в тому відношенні певні обмеження. ЦК КП Чехословаччини вважає за конечне в найближчому часі шляхом нового пресового закону основніше як дотепер спрецизувати, в яких випадках державний орган може заборонити поширення певних інформацій у пресі, радіо і телевізії, і знести пресову цензуру. Необхідно усунути запізнення, викривлення і неповноту інформацій як також безпідставне затаювання політичних і господарських фактів, слід публікувати річні господарські результати наших підприємств як також і альтернативні пропозиції до різних

заходів і розв'язок та поширити ввіз і продаж зарубіжних газет і журналів. Керівні представники державних, громадських і культурних організацій зобов'язані систематично влаштовувати пресові конференції і через телевізію, радіо і пресу займати становище до актуальних питань. Преса мусить отримати можливість публікувати крім офіційних поглядів державних і партійних органів і публіцистики також і інші погляди. Зокрема партійна преса повинна насвітлювати внутрішнє життя партії і інформувати про розвиток і критичні замітки та розходження між комуністами тощо. Пресу не можна ідентифікувати з офіційним становищем держави.

Треба також при допомозі правових норм загарантувати свободу думки для інтересів і поглядів меншости (і знову: в рамках соціалістичних законів і згідно з принципом, що рішає воля більшости). Мусить також бути загарантована свобода рухів (переселення) громадян, зокрема подорожі за кордон, при чому повинна зобов'язувати засада, що громадянин має право на довготривалий або постійний побут за кордоном і нікого не можна без підстав вважати емігрантом. Одночасно треба законом забезпечити інтереси держави, наприклад, коли йдеться про вимандрування різних категорій фахівців.

Наша республіка як спільна держава двох рівноправних народів — чехів і словаків — мусить послідовно звертати на те увагу, щоби державно-правне врегулювання відносин між тими братніми народами, як також і становище інших національностей ЧССР, пішло шляхами, які відповідають зміцненню єдності держави, власному розвиткові народів і національностей і розвиткові соціалізму. Не можна замовчати, що в Чехословаччині, незважаючи на показний поступ в розв'язці національностевого питання, існують у державно-правній розв'язці відносин між чехами і словаками важкі помилки і засадничі деформації.

В інтересі розвитку соціалістичного суспільства, зміцнення єдності чехословацького народу і його довір'я до політики КПЧ треба провести в державно-правному врегулюванні відносин між чехами і словаками засадничі зміни, а також ввести відповідні зміни в конституції. Треба з усією повагою розважити і провести соціалістичне і федеративне врегулювання цієї проблеми як випробуваної державно-правної форми співжиття рівноправних народів у спільній соціалістичній державі. В інтересі єдності, компактності і національної самобутності всіх національностей ЧССР — ма-

дярів, поляків, українців, ну й німців — треба безумовно випрацювати статут, який регулював би становище і права поодиноких національностей та забезпечував би розвиток їхньої національної індивідуальності. ЦК КПЧ свідомий того, що при розв'язці національностевого питання крім безсумнівних успіхів існували й існують поважні недомогання. Треба ввести потрібні конституційні і законні гарантії для повної і справжньої політичної, господарської і культурної рівноправності тих народів. Треба ввести правило, що національності мають бути заступлені в нашому політичному, культурному й публічному житті, як в виборних так і виконавчих органах, відповідно до їх загального числа. Треба забезпечити активну участь національностей в публічному житті в дусі рівноправності і в дусі засади, що національностям прислуговує право самостійно та автономно вирішувати питання, які до них стосуються.

Треба також випрацювати таку виборчу систему, яка узгоджувала б зміни в нашому політичному житті. Виборчий закон повинен ввести демократичні засади приготування виборів, номінації кандидатів і спосіб їх вибору.

Партія глядить на національні комітети (відповідають радянським Радам — А. Б.) як на органи, що відповідають поступовим традиціям місцевого самоуправління і народного представництва. Їх не можна вважати місцевими бюрократичними урядами, що керують комунальними підприємствами. Елементарною політичною місією національних комітетів є — охороняти права і потреби громадян, упростити поладжування всіх справ, з якими громадяни звертаються до національного комітету, стояти на сторожі публічних інтересів, а також звертатися проти тих урядів, що легко вважать інтереси громадян. Національні збори (відповідають радянській Верховній Раді) вважає партія соціалістичним парламентом з усіма функціями, які йому прислуговують в демократичній республіці. Ще до нової виборчої кампанії депутати-комуністи повинні подбати про те, щоби національне зборище виробило низку конкретних міроприємств, які національному зборищу як найвищому органу державної влади дадуть реальний зміст. Нам потрібно таке національне зборище, яке справді рішає про закони і важливі політичні питання, а не тільки затверджує підсунені йому.

Визначення апаратові державної безпеки властивого йому місця є для партії одним із найважливіших питань. Для безпеки нашого краю буде корисне, коли буде усунено все,

що витворило певну опінію про поліційний апарат у зв'язку з беззаконням і привілейованим становищем апарату безпеки в політичній системі. ЦП КПЧ вважає за потрібне зреорганізувати апарат безпеки, розділюючи його на два незалежні апарати: державної безпеки і публічної безпеки. Щодо організації, структури, персонального складу, вивінування, методів і кваліфікацій мусить державна безпека займати становище, яке відповідає їй призначенню охороняти державу проти ворожих закордонних центрів. Кожний громадянин, який в тому відношенні не провинився, мусить мати гарантію, що його політичні переконання, його погляди, особисті світоглядні принципи і зайняття не стануть предметом уваги органів державної безпеки. Партія заявляє з усією ясністю, що цей апарат не сміє бути вживаний для вирішування внутрішньополітичних питань і суперечностей в соціалістичному суспільстві. Знову ж завданням публічної безпеки є боротьба з кримінальною злочинністю і береження публічного порядку.

Щодо правних питань партія виходить із засади, що при вирішуванні правних спорів мають існувати принципові гарантії законності судових процесів. Суди мають бути незалежні від політичних факторів і зв'язані тільки законами. Реалізація цього принципу вимагає збільшення суспільної та політичної ролі й ваги судів в нашому суспільстві. В парі з цим мусить бути також і становище прокуратури так врегульоване, щоб суди не були їй підпорядковані. Крім того мусить бути введена повна незалежність адвокатів від державних органів.

*

На цьому ми закінчуємо передання суттєвих частин «Програми акції КПЧ». Поминули ми розділ програми, який стосується господарського і культурного будівництва, бо він не має безпосереднього відношення до становища громадських організацій.

VII. РЕАКЦІЯ МОСКВИ

Чехословацька «програма акції» є властиво новою програмою соціалізму-комунізму, новим моделем «соціалістичного суспільства», який відбігає майже у всіх точках від радянського моделю. Ця програма показує, що соціалізм можна погодити зі свободою людини і народів. Що більше, вона показує, що соціалізм без свободи не є соціалізмом.

На тому тлі розгортається новий образ «соціалістичних громадських організацій». Згідно з чеським зразком громадська організація має бути вільною корпорацією її членів, якої діяльність може бути обмежена тільки законом. Однак в межах законів громадська організація користується повною автономією. Вона в ніякому випадку не може вважатися «трансмисією» від партії до народу, як це практикувалося в СРСР від 20-х років, практикується і сьогодні.

Зрозуміло, що чехословацька «програма акції», як також всі її інтерпретації в пресі, унезалежнення преси від партійної і державної цензури, віднова діяльності чеських «Соколів», зібрання громадян, на яких вони вільно висловлюють свою думку, позитивний поворот до патріотичного національного минулого, хоча і «буржуазного» та інші тим подібні явища викликають прихильний резонанс серед громадськості інших держав радянського бльоку, а насамперед серед радянської молоді. До цього признається між рядками і радянська преса, хоча вона нових ідей не називає «чеськими», а просто «ревізійністичними», або «буржуазними». «Правда» з 10 липня 1968 року в передовиці «Советская демократия» доказує на свій лад, що «розвиток радянської держави в сучасному етапі комуністичного будівництва нероздільно зв'язаний з усебічним розгортанням і досконаленням соціалістичної демократії, все активнішою участю громадян в управлінні державними справами, в керівництві господарством і культурою», розуміється в традиційному сталінсько-російському стилі. «Наш, радянський спосіб життя — це справжня свобода і демократія для трудящих,

для всього народу» . . . «В тих умовах буржуазна пропаганда використовує всі засоби для того, щоб ослабити атрактивну силу соціалістичної демократії, викривити її шляхетні принципи. В ідеологічній боротьбі проти соціалістичних країн вона спекулює лозунгами «чистої» свободи і демократії, яким радо піддаються інші політично незрілі люди, ревізійністичні і націоналістичні елементи. (Підкреслення наше). Ось чому для всіх будівничих нового суспільства має величезне значення правильне розуміння істоти соціалістичної демократії, її ленінських принципів».

Звичайно, вказується на «ленінські» принципи, а мається на думці ця соціалістична практика, яку вирізьбив за час свого панування Сталін і яка в суті речі втрималася і до сьогоднішнього часу. Різниця тільки в тому, що Сталін вважав її одиноко можливим варіантом зразку комуністичного будівництва, який не мав свого конкурента, а сьогодні вирости вже два конкуренти: югославський і чехословацький «ревізійнізм». Супроти цього перейшла радянська демократія на дефензивні позиції.

«Нема і не сміє бути «чистої» демократії і свободи; не можна жити в суспільстві і бути вільним від суспільства . . . Соціалістична організованість цілого радянського суспільства зумовлена самою його природою, його соціальною структурою, єдністю економічних, соціально-політичних і ідейних інтересів дружніх класів і груп трудящих. Найпередовішою і найбільш зорганізованою силою суспільства був і залишається наш славний робітничий клас — носій знаменитого соціалістичного демократизму. Керівництво Комуністичної партії, що гуртує робітничий клас, селянство, інтелігенцію в один колектив будівничих комунізму, забезпечує konieczні умови для досконалення демократичних принципів соціалізму».

Стільки «Правда». Це тільки цитата з одного числа. На цю тему пишеться сьогодні в Радянському Союзі дуже багато. Та все це тільки традиційні деклямації, не підмуровані відповідними аргументами (хіба що цитатами з Леніна) і не обґрунтовані. Все це кидає світло на справжнє становище громадських організацій в радянській системі.

Це становище поволі змінюється, та й то в гірший бік. Під натиском активності югославських «ревізійністів», партійні з'їзди КПРС розробили концепцію активізації громадського сектора, громадських організацій, що мали б переїмати поволі деякі функції, які дотепер виконували державні органи. Про це до 1966 року дуже багато писалося

і в тому сенсі була зрадагована нова програма КП з 1961 р. Та останніми часами, як це можна вносити з опублікованої літератури, тільки профспілки і комсомол втішаються повною підтримкою. Про інші громадські організації далеко менше пишеться. Це особливо пробивається з книжки «Возрастные руководящей роли КПСС в период строительства коммунизма», зрадагованої проф. Шевцовим, а опублікованої в 1968 р. московським університетом. В цій книжці є глава «Зміцнення партійного керівництва державними і громадськими організаціями». З-посеред громадських організацій присвячується увагу профспілкам і комсомолові в окремих підрозділах. Про інші громадські організації нема мови. Зате дуже багато говориться про відношення КП до рад, при чому підкреслюється, що ради з одного боку є державними органами, а з другого громадськими організаціями. Отже, це особливий тип громадських організацій, до яких кожний громадянин мусить належати; йому не можна «виступити» з системи рад, бо це було б, неначе, виступлення з «радянської нації». Та незважаючи на це, вони рахуються громадськими організаціями.

В такому підході до рад відзеркалюється певний напрям актуальної політики партії. Йдеться про розширення компетенцій представницьких органів, підпорядковуючи їх життя керівній ролі партії. Це не якась якісна переміна, а спроба протиставити «ревізійністичній агресії» концепцію «радянської демократії», себто демократії рад. Ось таку концепцію підсувається іншим соціалістичним країнам, щоб і вони «використовували» досвід КНР, при чому підкреслюється, що «братні соціалістичні країни» мають повну автономію вирішування всіх цих питань і ніхто не думає їм накидати певний зразок:

«... марксисты-ленинцы розуміють під використанням досвіду не механічний акт, при якому одні скидають в скриньку добути матеріали, а інші беруть готові, а напружену спільну творчу працю, яка передбачує дбайливе й усебічне вивчення рішень, способів і форм праці й боротьби, які вже мали місце в певній ситуації, вдумливе й обґрунтоване визначення того, які з тих рішень, способів і форм і в якій модифікації можуть бути застосовані в новій ситуації, переведення в потрібних випадках експериментів і т. д. і т. д. Йдучи таким саме шляхом, комуністичні і робітничі партії цілої низки братніх

країн привели свої народи до перемоги соціалізму і приступили до будівництва розвиненого соціалістичного суспільства, а в ряді країн — підбігають до перемоги соціалізму» (стор. 332).

Та щоб «братні країни» не думали, що тільки вони мають рецепувати радянський досвід, пишуть автори згаданої книжки, що кожна з братніх партій накопичила свій власний досвід керівництва будівництвом соціалізму. І тому до завдання творчого використання досвіду КПРС долучується завдання «взаємного обміну досвідом». Виходило б, що нема потреби непокоїтися розвитком подій в Чехословаччині, бо ж досвід цієї держави і її братньої партії можна буде використати для потреб СРСР. Так поступав же Радянський Союз під час останньої господарської реформи.

Та все ж таки автономія братніх країн і партій має свої межі, визначувані КПРС. Ці межі визначає з одного боку явище «ревізійнізму», а з другого «догматизму». Догматиками називають китайців, хоча цей термін радянським ідеологам дуже не підходить. Тому-то й вони створили офіційний термін «лівосектанська група Мао Цзе-Дуна». Нас тут цікавить «ревізійністична мета». Про неї пишеться в згаданій книжці таке:

«Досвід керівної діяльності КПРС в будівництві соціалізму й комунізму помагає здемаскувати кожні намагання *принизити ролю партії*, обмежити її функціями виховними і просвітянськими, помагає розвінчати ревізійністичну лінію «невтручання» партії в політику й економіку. Досвід КПРС, як і досвід інших партій, помагає зрозуміти, що подібні намагання і «настанови» неминуче здають розвиток суспільства *самотьокові, розбурхують стихійність*. А до комунізму самотьоком, стихійно дійти не можна. Він є *наслідком свідомої творчості конкретним способом організованих мас, керованих до того досвідченим вождем по перевіреному політичному курсі*».

Дозволимо собі звернути увагу читачів на терміни «самотьок» і «стихійність», бо вони відіграють в тій концепції величезну роллю. Йдеться про те, щоб не було жодних проявів життя чи громадської активності, які виходили б з-поза партії чи не були партією завчасу контрольовані. Це стосується безпосередньо й становища громадських організацій. Московські комуністи уявляють собі будівництво комунізму

як технічно-організаційний процес, при якому живий людський матеріал трактується як «матеріал», з якого треба будувати комунізм, а не як незалежних вольових суб'єктів. Неконтрольований прояв волі тих суб'єктів є проявом спонтанности, «самотьоку», «стихійности» і висувається з рук будівничих як матеріал. Проти цього аспекту трактування людини як річи бунтується кожна модерна людина, навіть коли вона комуніст. З точки зору московських комуністів це — ревізіонізм. Йдеться не так про «припинення керівної ролі партії» з боку ревізіоністів, як про оспорювання її монополії всякої соціальної, економічної, культурної і політичної активності. В термінології КПРС це є тільки припинення ролі партії:

«Всякі намагання принизити роль партії як політичного вождя, організатора, ідейного одушевлювача має є нічим іншим, як *проявом синдикалізму (?)*. Практика КПРС, як і інших братніх партій соціалістичних країн, переконливо доказує, що справжніх, а не сповидних, успіхів в соціалістичному і комуністичному будівництві можна добитися тільки в тому випадку, коли Комуністична партія здійснює керівництво всіма галузями суспільного життя, а насамперед розвитком виробничих сил, які служать, як відомо, як критерій для цілого суспільного розвитку» (стор. 334).

Ревізіоністичні погляди є атрактивними для радянської інтелігенції, зокрема для студентів, що викликає занепокоєння в партійній верхівці. Між іншими цим питанням були присвячені дві постанови ЦК КП, а саме з 1967 р. «про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві» та з квітня 1968 р. «про актуальні питання міжнародного становища в боротьбі КПРС за згуртованість світового комуністичного руху», в яких підкреслювано «конечність активізації боротьби за принципи марксизму-ленінізму, посилення наступального характеру наших дій проти всіх і всяких проявів буржуазної і дрібнобуржуазної ідеології, проти правого й «лівого» опортунізму».

На базі тих партійних постанов в червні 1968 р. скликано в московському університеті загальносоюзну нараду керівників кафедр суспільних наук вузів, що практично була одним із мобілізаційних заходів для боротьби проти ревізіонізму, опортунізму і т. п. течій. В нараді взяло участь

понад дві тисячі осіб: керівники катедрами суспільних наук, ректори і секретарі партійних організацій вузів, визначні вчені Академії Наук СРСР і Академії Наук союзних республік, секретарі компартій союзних республік, обкомів, що керують ідеологічною працею, а крім того функціонери міністерств, ЦК партії та інші.

З доповідю «про заходи для дальшого розвитку суспільних наук і посилення ідеологічної праці в сучасному етапі» виступив секретар ЦК КП Дьомічев, а з доповідю «про заходи в справі здійснення постанови ЦК КПРС про суспільні науки в системі вищої освіти» — Єлютін. Тоді, коли Дьомічев дав аналізу особливостей ідеологічної боротьби й ідеологічних течій в комуністичному світі, що загрожують генеральній лінії ідеології і політики КПРС, Єлютін зосередився на виказуванні кінечности активізації ідеологічної діяльності серед студентів. Виходить, що ревізійністична ересь добралися вже до студентського середовища і дає причину до незапокоєння. Ідеологічне виховання в такому стилі і з таким змістом, як воно велось дотепер, вже не вистачає. На цю обставину вказував в дискусії виразно проф. Румянцев.

В суті речі Дьомічев не сказав нічого такого, чого б ми вже раніше не читали на сторінках «Коммуниста». Провідним мотивом його доповіді була загроза з боку «буржуазії», яка намагається

«всебічно поглиблювати і використовувати розходження в світовому комуністичному русі, зокрема крамольницьку діяльність групи Мао Цзе-Дуна, націоналістичні тенденції, ревізійністів і сектантів різних відтінків, протиставити соціалістичні країни проти себе, а зокрема проти СРСР — заборолові можуть і єдності цілої світової системи соціалізму; намагатися вбити клин між соціалістичними країнами і світовим комуністичним рухом з одного, і національно-визвольним рухом — з другого боку... Противникам нового устрою все частіше дають поради «модернізувати» соціалізм, виступати проти керівної ролі комуністичної партії, поступінно заступати соціалістичний демократизм буржуазно-парламентарним».

З тих слів пробивається, що небезпека грозить не так з боку буржуазії, як скорше з боку ревізійністів, зокрема з боку чехословацьких комуністів, які квестіонують радянську інтерпретацію керівної ролі партії і змагають до відно-

влення престижу і відповідної ролі соціалістичного парламенту. Та тому що ревізіоністи не мають якоїсь одної спільної плятформи, а займаються «наклепами» на КПРС і СРСР, Дьомічев прирівнює їх до «професійних антикомуністів», «бо ж ті також, клеветують проти СРСР». А з другого боку, тому що кожна з «ревізіоністичних держав» не може зупинитися на самій критиці радянських форм комунізму, а тільки мусить давати власні позитивні інтерпретації комуністичної ідеології в теоретичному і практичному розрізі, Москва обвинувачує їх в національному егоїзмі і шовінізмі. Таким чином, буржуазний націоналізм отримує дуже широкий зміст. На тлі ревізіонізму радянська інтерпретація марксизму-ленінізму отримує вигляд інтернаціоналістичної. А в дійсності цей інтернаціоналізм у формі «блюку» створився шляхом насильства і був нічим іншим як тільки насильною монополізацією ідеології і політичної акції червоної Москви. Коли сьогодні хтось намагається звільнитися від радянської «смирительної рубашки», то він «зраджує» пролетарський інтернаціоналізм і «скочується» в багно буржуазного націоналізму. Тому Дьомічев черговий раз стверджує, що буржуазний націоналізм і ревізіонізм переплітаються, намагаючись «заступити ленінізм як інтернаціональне вчення і сучасний етап марксизму його національними варіантами».

Нарушення морально-політичної єдності народів соціалістичних країн і радянського суспільства загрожує також з боку «опортуністичних» течій, які протиставляють робітничу класу інтелігенції, як також підмінити боротьбу клас в капіталістичному суспільстві боротьбою поколінь, проголосити молодь єдиним революційним фактором сучасності. Перша течія намагається опоганити ідею керівної ролі комуністичної партії, остання — заступити боротьбу клас іншим вченням. Питання поколінь — це не просто питання віку, а *соціально-політичне питання*, бо ж воно ділить суспільство на «батьків» і «дітей».

В такій же площині трактує небезпеку правого й лівого ревізіонізму передова стаття в ч. 8, 1968 «Коммунист»-а: «Робітнича класа — керівна сила в боротьбі за соціалізм і комунізм», мовляв, вороги соціалізму намагаються розвінчати теоретичні принципи марксизму-ленінізму і в той спосіб позбавити трудящих комуністичних ідеалів, вони ведуть зажерті атаки проти робітничої класи — керівної сили в боротьбі за соціалізм, комунізм. Мета противників — розкласти ідейно робітничу класу, посварити робітників з ін-

телігенцією і селянством та остаточно вирвати владу з рук робітничої кляси. «У всьому тому імперіялістичним диверсантам завзято допомагають всякого роду ревізіоністи з-права і з-ліва» («з-ліва» обов'язково в лапках), націоналісти...»

Показується, що наслідки «мирного співіснування» Москві дуже невигідні, бо вони сприяють оживленню дискусій про істоту капіталізму і соціалізму, отже й ревізії традиційних понять про капіталізм і соціалізм, вироблених радянськими теоретиками в останніх десятиріччях. Це є, мовляв, корисно для югославських та інших ревізіоністів, які зміни всередині капіталістичної і соціалістичної систем піднімають до ступеня «об'єктивної закономірності». Ось з цих причин КПРС вважає кінцевим вести відверту боротьбу проти тих, хто проповідує «депролетаризацію» капіталістичного суспільства, твердить, що поняття «кляси» і «класової боротьби» перестаріли, що відношення між буржуазією і пролетаріатом будуються не за принципом класової боротьби, а на основі соціального партнерства і співпраці. Все це підкопує радянське вчення про диктатуру пролетаріату і зводить її до абсурду. До того досадають ще твердження, що диктатура пролетаріату — це голе насильство, що вона виключає демократію. «Появляються і нові «докази», за якими державне керівництво робітничої кляси ніби-то обскубує інтереси і права інших громадян» («Коммунист», там же, стор. 8). Тому і Дьомічев у своїй доповіді стверджував, що

«наші противники клеветують на соціалістичну державу, намагаються принизити значіння і цінність громадських і політичних прав людини в умовах соціалізму, очорнити радянський соціальний і державний устрій... Брехливими від початку до кінця є видумки апологетів капіталізму, сучасних антикомуністів, будь-то марксісько-ленінська ідеологія — це абстрактна і «бездушна» система, що оперує лише поняттями кляси і суспільства, а не звернена безпосередньо до індивідуума»,

хоча з другого боку Дьомічев приневолений признати, що

«перед нами величезний комплекс проблем і завдань, розв'язка яких підносить на новий ступень радянське суспільствознавство... В ідеологічних спорах нашого часу, в практиці будівництва комунізму проблема людини стає одною із найважливіших проблем суспільного життя».

А все таки найістотнішим питанням є питання керівної ролі партії, яке радянські доктринери піднімають до ступення найважливішої догми марксизму-ленінізму. Доказування з боку ревізіоністів, «ніби-то Маркс і Ленін серед всяких умов були за багатопартійність, а ось догматики, мовляв, злющо викривили їх і стали на шлях відкидання багатопартійности», називає «Коммунист» «фальшивкою», мовляв, «марксист-ленінці ніколи не відкидали можливості існування кількох партій в періоді боротьби за владу і в періоді будівництва соціалізму, але під умовою, що керівництво повинно спочивати в руках марксістсько-ленінської партії, «як це переконуюче потверджує історичний досвід». Це для нас постільки важне твердження, що політичні партії також вважаються громадськими організаціями, хоча й окремого типу.

«Та допускаючи можливість існування кількох партій, Ленін підкреслював, що керівною силою, ядром влади робітничої кляси може бути тільки партія комуністів. Він не випадково звертав увагу на поведінку наших клясових ворогів, що готові були помиритися на деякий час навіть з Радами і вимагали «тільки» усунути з них комуністів. Тому Ленін рішуче заявляв, що «диктатура пролетаріату неможлива інакше як через Комуністичну партію»».

Відомо, що «югославські ревізіоністи» не видвгають постуляту багатопартійности, хоча можна подибати статті, в яких доказується, що соціалізм не обов'язково треба ідентифікувати з монопартійною системою. Отже, радянська полеміка проти постулятів багатопартійности не звернена безпосередньо проти югославських ревізіоністів. Вона також не стосується китайських «лівих» опортуністів, бо ж вони цього питання не видвгають. Чехословацькі ревізіоністи не ставлять питання в такій площині і не послуговуються цитатами з Леніна, отже не викривляють його. Так тоді проти кого звернена ця полеміка? Мимоволі постає враження, що щодо того питання ведуться дискусії серед радянської інтелігенції. Дискутантні роблять комуністам викид, що вони насильницьким шляхом зліквідували інші партії і насильством запровадили монопартійну систему. Саме з тими твердженнями полемізує «Комуніст»:

«В. І. Ленін, радянські комуністи, допускаючи можливість існування кількох партій в умовах дик-

татури пролетаріату, намагалися, як відомо (?), негайно після революції налагодити співпрацю з ними. Однак партії меншевиків і есерів, скотившись в табір контрреволюції, самі себе виключили із системи Радянської влади...»

Отже, згідно з таким поглядом монопартійна система в СРСР це продукт історичного розвитку і вияву волі радянського народу. КПРС прийшла, мовляв, до влади демократичним шляхом. Тому не мають рації ті, які монопольне становище КП проголошують за несумісне з демократією.

«Якщо кожний громадянин має гарантоване право на працю і на матеріальне забезпечення на старість і в випадку недуги, — хіба ж це не демократія? Якщо суспільство видає величезні засоби, щоб дати молоді можливість безплатно отримати освіту, та ще й до того дає стипендії, а після закінчення інституту працю за фахом, — хіба ж це не демократія?» («Коммунист», там же, стор. 9).

Мабуть, ця аргументація призначена не для буржуазних і ревізіоністичних теоретиків, а для своїх домашніх опозиціонерів: студентів і інтелігенції. Саме з того середовища випливають постулати підняти ціну інтелігенції в радянському суспільстві, дарма що «Коммунист» намагається приписати ці ідеї «буржуазним теоретикам», мовляв, вони твердять, що в сьгоднішніх умовах повинна керувати суспільством його «мисляча частина». «Щоб обґрунтувати це твердження ці теоретики посилаються на науково-технічну революцію і навіть на економічні реформи, які здійснюються в соціалістичних країнах».

В суті речі в підкреслюванні особливої ролі інтелігенції не повинно бути ніякої небезпеки для радянської влади. Адже і серед членів партії є багато осіб з вищою освітою. Справа однак в тому, що згідно з партійною догматикою радянське суспільство ділиться на три «кляси»: робітничу клясу, селянство і трудову інтелігенцію, з-посеред яких робітнича кляса є керівною силою, — очевидно у відношенні до селянства й інтелігенції. Цей поділ є штучний і надуманий. Однак він потрібний, щоб обґрунтувати тезу про керівну роллю партії. «Робітнича кляса» — це соціально-політичне явище (за радянською теорією), яке має свій «інтелект і совість» в партії; робітнича кляса без свого «авангарду» не існує. В такій констеляції підкреслювання осо-

бливої ролі інтелігенції б'є по партійній науці про керівну роллю робітничої класи. Тому «Коммунист» проголошує погляди про особливу роллю інтелігенції «буржуазними», бо «вони є відгомном старого бридкого пересуду буржуазії, яка твердить, що робітнича класа, трудящі не можуть управляти державою, що вони потребують керівництва з боку «еліти», особливої «мислячої частини» суспільства».

Цікаво, що цитована передовиця «Коммунист»-а полемізує проти буржуазії і ревізіоністів, а ні словом не згадує китайських «лівих опортуністів». Ця обставина не без значення. Адже радянсько-китайський конфлікт має свою особливу природу. Китай оспорує керівну роллю Москви в міжнародному комуністичному русі. Тому і полемічна кампанія проти Китаю біжить в іншому напрямі. І тому в цьому ж номері «Коммунист»-а на іншому місці в редакційній статті пишеться таке:

«Комуністичні партії ще в 1960 р. в своїй Заяві вказували:

«Прояви націоналізму і національної обмеженості не зникають автоматично з встановленням соціалістичного устрою. Для утривалення братерських відносин і дружби між країнами соціалізму потрібна марксівсько-ленінська інтернаціоналістична політика комуністичних і робітничих партій, виховання всіх трудящих в дусі сполучення інтернаціоналізму з патріотизмом, рішуча боротьба за переборення пережитків буржуазного націоналізму і шовінізму».

«Коммунист» в сьогоднішніх умовах бачить величезну загрозу для комуністичного міжнародного і внутрішньодержавного руху з боку націоналізму, мовляв, ще Ленін звертав увагу не тільки на те, щоби всіма силами сприяти формуванню і ростові робітничої класи, але й на те, щоби здійснювати зв'язок робітничої класи, всіх трудящих своєї країни зі світовою робітничою класою, «зіллятися у спільній боротьбі з пролетарями інших країн». Москва твердить, що ті принципи зрадив Китай, переходячи з платформ пролетарського інтернаціоналізму на націоналізм.

Та націоналізм являє собою небезпеку також і внутрі Радянського Союзу. Як довго Москва персоніфікувала й очолювала міжнародний пролетарський рух, явище «великодержавного шовінізму» не могло існувати. Тому появу національного патріотизму серед грузинів, вірмен, українців та інших неросійських національностей розглядали біль-

шовицькі теоретики і практики як прояв «буржуазного націоналізму». Сьогодні, коли міжнародний комуністичний рух зазнає все нових пропуклин, виступи Москви проти національного патріотизму чи національних почуттів неросійських національностей отримують зовсім інший профіль: вона бореться за свою шкуру; її комунізм — це великодержавний шовінізм. Отже, боротьба проти «буржуазного націоналізму» неросійських національностей показує свою великодержавне шовіністичне обличчя. В таких умовах треба обережніше підходити до «національного питання». З тих причин Дьомічев у своїй доповіді не міг собі дозволити робити відверті випадки проти «буржуазного націоналізму», а обмежився короткою заввагою:

«Одною із важливіших проблем, що вимагають пильної уваги суспільних наук, є розвиток національних відносин».

Та небезпека «буржуазного націоналізму» всередині Радянського Союзу без сумніву росте.

Всі ці ідеологічні конфлікти в радянському комунізмі, проти яких воює КПРС, створюють небезпеки для внутрішнього спокою імперії. Конференція мала на меті започаткувати поглиблення і посилення ідеологічного вишколу серед радянської молоді, бо ж та молодь щораз більше проявляє нетерпиме відношення до офіційних вчень і практик.

Виглядало б, що ці питання не мають жодного відношення до теми нашої праці: становища громадських організацій. В дійсності справжнього становища громадських організацій у радянській системі не тільки в даний момент (статично), але й в перспективі розвитку не можна зрозуміти, коли не представити ідеологічного і політичного тла системи. Доля громадських організацій залежить від розвитку в ідеології і догматиці офіційного Радянського Союзу.

Ми представили ділему ривізіонізм — догматизм, бо в неї автоматично пробивається тенденція розвитку. Розвиток конфлікту СРСР-Чехословаччина невідомий. Та ми не потребуємо занурюватися в прогнози. Ідеологічні та з ними пов'язані практичні проблеми організації соціалістичної держави (демократичний соціалізм в радянській чи ривізіоністичній версії) будуть існувати, хоча б Чехословаччина навіть впала жертвою такої чи іншої радянської агресії. Ці проблеми пустили вже коріння всередині Радянського Союзу.

VIII. ЦЕРКОВНІ ТА РЕЛІГІЙНІ ТОВАРИСТВА В ПЕРІОДІ П'ЯТИРІЧОК

Щоб образ становища радянських громадських організацій був повний, вважаємо за потрібне дещо основніше зупинитися на становищі церкви в СРСР сьогодні.

Ст. 10 Декрету Ради Народних Комісарів з 5 лютого 1918 р. про відділення церкви від держави і школи від церкви проголошувала: «Всі церковні і релігійні товариства є підпорядковані загальним постановам про приватні товариства і спілки (союзи) і не користуються жадними перевагами та субсидіями ні від держави, ні від місцевих автономних і самоуправних установ». Після реорганізації «добровільних товариств» в розумінні Положення з 1932 року ця постанова декрету втратила глузд.

В періоді НЕП-у 1921—1928 держава не була особливо зацікавлена обмежувати фактичне становище церкви в кожному відношенні. Якщо були в тім часі репресійні випадки, то вони стосувалися в першу чергу вищої духовної ієрархії. Цей релятивно ліберальний курс треба пояснювати лібералізацією відносин в господарському житті, а також бажанням партії приєднати на свій бік широкі маси населення.

З переходом до першої п'ятирічки загострилися також відносини на церковному відтинку. В РСФСР 8 квітня 1929 р. появляється постанова ВЦК і РНК «О религиозных объединениях», яка ніби-то розвиває положення декрету з 1918 року, а в дійсності затягає мотузок на релігійні організації. Ця постанова формально діяла тільки в РСФСР, а в дійсності вона поволі здобула ґрунт і в інших союзних республіках, отже й на Україні.

Вичерпне регулювання питань релігійних організацій не було на Україні випадковістю. Україна з давен-давна виявляла більше зрозуміння для правної культури як її північна сусідка. Саме в Україні (одинокій союзній республіці) був прийнятий в 1927 р. Адміністративний Кодекс УРСР.

який регулював різні питання з обсягу адміністративного права. Розділ X цього Кодексу мав назву «Правила про культу». Він був зредагований в дусі лібералізму НЕП-у. Коли в РСФСР появилася постанова «О религиозных объединениях», то її основні думки мусіли скорше чи пізніше знайти вислів в якомусь законодавчому акті УРСР. Це сталося проголошенням Інструкції Секретаріату Президії Всеукраїнського Виконавчого Комітету з 23 червня 1932 р. «Про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад і про систему обліку адмінорганами складу релігійних громад та служителів культу». Нажаль ми тексту цієї Інструкції не маємо і тому змушені коментувати постанову РСФСР «О религиозных объединениях».

Ст. 2 і 3 цієї постанови дефініює поняття релігійної громади так: це «місцеве об'єднання вірних громадян, що досягли віку 18 років, приналежних до того самого культу, віровизнання, напрямку чи секти, в кількості не менше 20 осіб, що об'єдналися для спільного задоволення своїх релігійних потреб». Вірні, що через свою малочисельність не можуть творити релігійної громади, мають право творити групу вірних.

Передумовою діяльності релігійної громади є її реєстрація в місцевій міліції, а передумовою реєстрації є затвердження статуту. В статуті мусять бути детально подані мета громади і засоби до мети, а крім того статут має бути долучений список членів громади, місце їхньої праці, адреса і соціпоходження. Особливо мусять бути зголошені служителі культур (священники). Інструкція Секретаріату Президії ВУЦВК передбачувала, що коли служитель культу хоче зректися свого стану, то мусить подати до виконкому районної або міської Ради заяву, в якій він зазначає причини відмови від виконання обов'язків служителя культу, чи має будь-яку власність та чи користується в даний час землею, в якій газеті вміщено повідомлення про відмову служити в молитовному будинку та ін. Цю заяву він мусів також опублікувати в місцевій пресі, щоб усім було відомо, що він пориває з релігійною громадою.

Подана заява про реєстрацію громади і затвердження статуту ще не означала, що влада мусить позитивно поставитися до громади. Влада ж могла статуту не затвердити і реєстрації не перевести. В такому випадку релігійна громада не могла приступити до виконання релігійних практик. Кожна громада мусіла мати свою управу. Місцеві органи влади могли не погодитися з вибором якоїсь особи до упра-

ви й зажадати її виключення з громади. Управа мусіла бути затверджена місцевою владою. Загальні збори громади, що періодично мали відбуватися, потребували дозволу. Формально передбачувано можливість відбування релігійних з'їздів чи конгресів. Однак, для цього треба було виразного дозволу влади.

Коли якась громада ухилялася від обов'язку реєстрації, то наслідки були особливі. Ціла громада вважалася нелегальною організацією. Однак до відповідальності притягали не кожного члена громади, тільки керівних постатей, себто управу, якщо така була, або священиків, що силою виконання релігійних практик фігурували як духовні провідники громади чи групи. Держава не хотіла переслідувати кожного члена громади, бо це викликало б серед членів громади почуття солідарності, а тільки головних осіб, щоб таким чином стероризувати організоване життя громади.

Постанова «О религиозных объединениях», як також і згадана Інструкція УРСР встановляли певний порядок відправи релігійних культів. Ці акти виразно постановляють, що окремі дії членів релігійних громад і деякі церемонії культу, які проводяться поза молитовними будинками, можуть dokonуватися тільки за дозволом відповідних виконкомів районних і міських Рад депутатів. За офіційною інтерпретацією ця постанова має на меті не обмежити спільне виконання релігійних практик, тільки «запобігти порушуванню громадського порядку, яке може наступити, коли церемонії культу будуть відбуватися поза молитовними будинками без дозволу влади».

Дозволу виконкому вимагається зокрема для підготовки і переведення таких дій: а) організації і переведення молитовних зібрань вірних поза будинками релігійного культу та інших спеціально для того пристосованих приміщень, б) організації і переведення релігійних походів, релігійних обрядів і церемоній під відкритим небом, як також у квартирах і домах вірних. Щодо релігійних походів, що є пов'язані з богослуженням і відбуваються довкола будинків культу, то вони не вимагають ні повідомлення, ні дозволу органів влади, . . . якщо вони не порушують нормального вуличного руху. Також без повідомлення чи дозволу виконкому місцевої влади можна відправляти релігійні обряди в квартирах і домах вірних на прохання вмираючих чи важкохворих, г) організації і переведення походів, обрядів і церемоній поза місцем осідку релігійної громади. Виконання тих

практик без дозволу адміністрації вважається адміністративним правопорушенням і карається.

Держава виходить з того, що релігійні громади мають творитися тільки з метою задовольнити релігійні потреби вірних. В зв'язку з цим ст. 17 постанови «О религиозных объединениях» забороняє релігійним громадам і групам вірних «організувати як спеціально діточі, юнацькі, жіночі молитовні та інші зібрання, так і загальні біблійські, літературні, рукодільницькі, трудові, для вивчення релігії та інші зібрання, групи, кружки, відділи, а також влаштовувати прогульки і творити діточі майданчики, відкривати бібліотеки і читальні, організувати санаторії і лікарську допомогу». Іншими словами, держава змагає обмежити діяльність релігійних громад до чистої обрядовщини з її, так мовити б, мітологією, щоб релігійні громади ставали в очах населення якимось забобонними сектами без вищих життєвих цілей.

Ці обмеження діяльності релігійних громад мають правний характер, хоча не кожне їх порушення загрожене карою. Чи в конкретному випадку діяльність громади порушує закон, — це справа погляду адміністративної влади. Громада може бути тої гадки, що її дії не порушують законів. Та коли адміністративний орган є іншої думки, то громада мусять йому підчинитися. Якогось права відклику від рішень адміністративних органів нема. Коли адміністративний орган прийшов до переконання чи ствердив, що громада порушує законодавство про культу, то він звертається до виконного органу релігійної громади або служителя культу з домаганням усунути це правопорушення. Якщо виконний орган чи служитель культу (священик) відмовиться це зробити, то тоді цей орган заряджує усунення порушників із складу виконного органу релігійної громади або скреслює з реєстру служителя культу, а в крайньому випадку і саму релігійну громаду.

З радянських законів виходить, що державна адміністрація має законні повноваження, щоб підчинити собі церковне життя. Практика показує, що адміністрація виходить поза ті повноваження, як це можна було бачити з документу, що нелегальним шляхом дістався на Захід і спершу був опублікований в «Русская мысль», органі російських емігрантів в Сан Франціско, а опісля передрукований цілою низкою західних журналів. Це був своєрідний меморандум, з яким звернулися два священики з ієрархії Російської православної церкви до приводу тої церкви і до Верховної Ра-

ди СРСР. В цьому документі говорилося про те, що обов'язок релігійних громад зголошувати адміністраційним органам служителів культу використовувала влада в тому напрямі, що завела загальний обов'язок реєстрації служителів культу (священиків). Це зрештою і потверджується офіційними радянськими джерелами, які говорять про те, що у випадку порушення правил про культу органи влади можуть в крайньому випадку скреслити служителя культу з реєстру.¹⁰²

Влада виконує нагляд над усіма громадянами СРСР, чи вони часом не отримують т. зв. нетрудових прибутків. Хто живе з нетрудових прибутків, як наприклад всякі спекулянти, проститутки ітп., того можуть визнати за «паразита» і на основі законів про паразитів стосувати різні засоби репресії. Вже з того огляду влада виконує нагляд над служителями культу щодо їх оплати з боку релігійних громад. Існує цілий ряд детальних приписів, які регулюють питання платні священиків. На жаль, вони на Заході не відомі. В кожному разі адміністрація контролює відношення між служителем культу і громадою чи вірними. Звичайно, не може бути й мови про те, щоб хтось робив професію служителя культу за своє головне джерело прожитку. Отже, кожний священик мусить працювати. Тільки винятково, головно коли йдеться про вищу церковну ієрархію, обов'язок праці на них не поширений і вони отримують від громади платню у висоті, затвердженій органами влади.

Це дає владі можливість тримати священиків під постійним натиском. До них ставлять вимоги, які в ніякому випадку не можна назвати законними. Зі згаданого документу російських священиків виходить, що при т. зв. перереєстрації служителів культу в рр. 1961—62 вимагали від них підписати зобов'язання відбувати релігійні практики в приватних приміщеннях чи на кладовищах тільки за дозволом влади. Коли вони того зобов'язання не підписали, то їм відбирали т. зв. реєстраційну грамоту, себто викреслювали з реєстру. Автори документу згадують також про циркуляр проводу Російської православної церкви з 22 грудня 1964 р., в якому подається до відома, що хрищення, шлюби і похорони можна священикам тільки тоді відправляти, коли спершу відповідні особи будуть зголошені в місцевій раді чи виконкомі. Це використовують партійні чинники, щоб

---

¹⁰² Клочков, В., Законодательство о религиозных культурах и ответственность за его нарушение, в «Социалистическая законность», 1966, ч. 10, стор. 36 і наст.

тих осіб ще перед церемонією «обробляти». Також щодо висвячування нових священиків чи перенесення існуючих місцеві і центральні органи застерігають собі далекойдучий вплив на персональну політику в рамках Російської православної церкви.

Постанова «О религиозных объединениях» з 1929 року має ще одне велике значення. До того часу формально була дозволена релігійна й атеїстична пропаганда. Від 1929 р. існує формальна заборона релігійної пропаганди, що опісля знайшло свій вислів у конституції з 1936 р. Таким чином, на місце т. зв. відділення церкви від держави прийшло фактично до повного підпорядкування церкви державі.

Як згадано, церковні та релігійні громади прирівняно до приватних товариств. До 1932 р. існували такі приватні товариства, хоча їх автономне існування й автономна діяльність були значно обмежені. В 1932 р. дійшло до фактичної ліквідації приватних товариств і організацій. В той час дійшло до етатизації спілки письменників, мистців, архітектів та інших вільних професій. Церква і релігійні товариства не могли бути прирівняні до тих організацій. Нового положення про становище церкви і релігійних громад не видано. З тою хвилиною релігійні громади перейшли на півофіційне існування. Вимагати від них, щоб вони мали свої статuti, стало безглуздя. «Радянське право»¹⁰³ стверджує, що «ст. 359 Адміністративного кодексу УРСР передбачає, що релігійні громади повинні до початку своєї діяльності зареєструвати свої статuti. Але зараз релігійні об'єднання не мають окремих статутів, отже, це положення втратило своє значення».

Цей стан існує до сьогодні. В 1959 р. переведено реформу кримінального права, що мала на меті упорядкувати і зраціоналізувати карні закони, дотримуючись законности, яка необхідна для упорядкованої організації державного життя. В нових кримінальних кодексах того часу не знаходимо вже детально розроблених статей про порушення законів про відокремлення церкви від держави. На місце шести статей кримінального кодексу з 1926 р. нові кодекси мали вже тільки дві загальні статті. Ось їх зміст:

Ст. 142:

«Порушення законів про відокремлення церкви від держави і школи від церкви — караються виправними робота-

---

¹⁰³ «Радянське право» 1966, ч. 8, стор. 53.

ми на строк до одного року або грошевою карою до п'ятдесяти карбованців».

Ст. 143:

«Перешкоджування відправляти релігійні обряди, оскільки вони не порушують громадського порядку і не супроводяться замахом на права громадян, — караються виправними роботами на строк до шести місяців або громадською доганою».

Щоб релігійні секти не отримали таким загальним регулюванням стимулу до пожвавлення їхньої діяльності, введено до кримінального кодексу окрему статтю (ст. 227), яка звучить так:

«Утворення групи, діяльність якої, ведена під виглядом проповідування релігійних віровчень, сполучена з заповіданням шкоди здоров'ю громадян або статевою розпустою, а також керування такою групою або вербування до неї малолітніх, — караються позбавленням волі на строк до п'яти років з засланням або без нього, з конфіскацією майна або без неї».

В цих випадках ідеться про секти з бузувірським характером, але також про секти, які розвивають виразно протирадянську діяльність і не вважаються зареєстрованими релігійними громадами. Тому ми не будемо займатися особливо цією статтею Кримінального кодексу, а тільки статтями 142 і 143. Практика показала, як стверджує радянська правнича література, що ці статті не мають точного змісту і ставлять органи юстиції в невігідне становище, особливо в останніх часах, коли ця юстиція і закони взяли напрям на відхід від самоволі сталінських часів і на введення сяких-таких основ законности. Отже, відсутність конкретности в згаданих статтях і офіційної їх інтерпретації привели до того, що їх перестали стосувати навіть у випадках, коли це справді було потрібним. Щоб цю ненормальність усунути, видав Найвищий Суд РСФСР, а за ним і Найвищий Суд УРСР та інших союзних республік Постанову про застосування статті 142 КК з 18 березня 1966 року, де говориться:

«В зв'язку з питанням, що виникають в практиці стосування ст. 142 КК Президія Верховного Суду... постановляє:

Вияснити, що під порушенням законів про відділення церкви від держави і школи від церкви, яке потягає за собою відповідальність за ст. 142 КК, треба розуміти:

а) примусове стягання збірок і оподаткування в користь релігійних організацій і служителів культу;

б) виготовлення з метою масового розповсюдження звернень, листів, летючок та інших документів, що закликають до невиконання законодавства про релігійні культу;

в) вчинення обманних дій з метою розбудити в масах населення релігійні забобони;

г) організація і переведення релігійних зборів, походів та інших церемоній культу, що порушують громадський порядок;

г) організація і систематичне проведення занять по навчанняю неповнолітніх релігії з порушенням встановлених законодавством правил;

д) відмова громадянам в прийнятті на працю або в учбовий заклад, звільнення з праці або виключення з учбового закладу, позбавлення громадян встановлених законом полекш і переваг, як також інші істотні обмеження прав громадян в залежності від їх відношення до релігії».

Виходить, що від 1929 р. до сьогодні нічого на тому відтинку не змінилося. Увагу приковує звичайно останній пункт. Нам видається, що це не просто замилювання очей, а намагання радянської влади покінчити з насильними і незаконними методами переслідування віруючих. Звичайно, ця постанова не стосується до партійних людей, бо їх зобов'язує в тому відношенні партійний статут до протирелігійного становища, ну і тих, яким залежить на кар'єрі в державному житті.

Того самого дня, себто 18 березня 1966 року, доповнено статтю 142 КК новим абзацом такого змісту:

«Ті ж дії, вчинені особою, вже раніше судженою за порушення законів про відділення церкви від держави і школи від церкви, як також організаційна діяльність, скерована на вчинення тих дій — караються позбавленням волі на строк до трьох років».

Це перше в історії Радянського Союзу така висока кара за порушення законів про відділення церкви від держави. Не важко догадатися, що йдеться про жорстоку кару для тих, які вперто хочуть боротися за права релігій в державі. Підвищення кари означає посилення елементу відстрашування.

Нарешті слід згадати указ з 18 березня 1966 року «про адміністративну відповідальність за порушення законодав-

ства про релігійні культу». Йдеться про порушення Постанови з 1929 р. «О религиозных объединениях», та її подібні законодавчі акти в поодиноких союзних республіках. Цей указ постановляє:

Порушення законодавства про релігійні культу потягає за собою грошеву кару в розмірі до 50 карбованців, якщо ці порушення виявилися в таких діях:

а) ухилення керівників релігійних громад від реєстрації громади в місцевих органах;

б) порушення встановлених законами правил організації і проведення релігійних зборищ, походів та інших церемоній культу;

в) організація і переведення служителями культу і членами релігійних громад спеціальних діточих і громадських зборів, а також трудових, літературних та інших гуртків і груп, що не мають відношення до відправлення культу.

Виходить, що релігійні громади в СРСР перейшли до наступу і зрозуміли, що вони можуть здобувати ґрунт не тим, що будуть вірним пригадувати вічно про біблійні події, а тим, що перейдуть також до актуальних життєвих питань: літератури, праці, соціальних проблем і проблем молоді. Що церковні громадяни саме цими справами займаються, виходить з офіційного органу прокуратури «Социалистическая законность»,¹⁰⁴ де пишеться:

«Незаконне навчання неповнолітніх релігії здійснюється часом не лише шляхом організації постійних гуртків, шкіл і груп, але й у більш завуальованій формі. Наприклад служителі культу і члени релігійних громад систематично проводять зборища, вечори питань і відповідей на релігійні теми; при навчанні батьками своїх дітей релігії беруть систематичну участь діти інших віруючих тощо».

Одне треба підкреслити: сьогодні ніхто не перешкоджає, щоби батьки навчали своїх дітей релігії.

В Радянському Союзі існують релігійні громади чи об'єднання російської православної, вірменської, старообрядницької, католицької та лютеранської церков, мусулманського, юдейського, буддійського віроісповідання та сектанських організацій. До 1943 року існувала т. зв. «Постійна комісія при Президії Центрального Виконавчого Комітету СРСР для релігійних питань» як офіційний орган для справ релігії

¹⁰⁴ «Социалистическая законность» 1966, ч. 10, стор. 40 і наст.

і культів з її місцевими органами. В 1943 році дійшло до переорганізації, в наслідку якої створено окрему «Раду для справ Російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР» і «Раду для релігійних культів при Раді Міністрів СРСР», що була основана 1944 року для інших церков і культів. Це окреме виділення Російської православної церкви є без сумніву підвищенням ваги Російської православної церкви. Сталін дозволив був їй відбутися синод, що вибрав нового патріарха. Цей пост від смерти патріарха Тіхона був від 1925 року необсадженим. В 1945 році за дозволом Сталіна відбувся другий синод, що прийняв «Положення про управління Російської православної церкви». В 1961 році прийнято нове Положення, яке передбачує зменшення ролі священика в релігійній громаді, а підвищення світського елементу. Ці положення відбудовують ієрархію Російської православної церкви. Мабуть, щоб не викликати враження, що радянська влада фаворизує Російську православну церкву, двоподіл офіційних державних органів для справ релігії і культів знесено, а на його місце створено при кінці 1965 року єдину «Раду для справ релігій при Раді Міністрів СРСР». Це не виключає, що в рамках цієї Ради Російська православна церква має окремий орган.

ІХ. КІНЦІВІ ДІРКУВАННЯ

Історичний досвід показує, що свобода асоціацій є передумовою розвитку національного життя в багатонаціональній державі. Та й не тільки багатонаціональній. Навіть у національно однородних державах вона є запорукою вільного національного розвитку. В Радянському Союзі монополізація політичної, соціальної та іншої «громадської» активності в руках партії, що захопила владу у свої руки, стала dokonаним фактом і устросевою догмою. Через те національний розвиток усіх народів СРСР, невиключаючи російського народу, зазнає величезних перешкод. Та коли державна монополія створює для російського народу перешкоди головно в галузі культури, то куди більшу шкоду несуть неросійські національності, які не мають права обороняти в організованій формі своїх національних інтересів перед наступом російщини. В Радянському Союзі ніхто не забороняє, наприклад, українцям вживати своєї рідної мови, як зрештою ніхто не забороняє визнавати ту чи іншу релігію. Ці деклярації, що — мовляв — «ніхто не забороняє», не створюють однак найпримітивніших передумов для розвитку національностей чи релігій. Навпаки, за ширмою деклярацій відбувається денаціоналізація, яка не має нічого спільного з соціалізмом і комунізмом. Принцип свободи асоціацій є одною з найважливіших передумов національної самооборони. Кожне змагання до розширення принципу свободи асоціацій розширює можливості національної самооборони і національного розвитку.

Державне керування всіми товариствами й організаціями прийняло в Радянському Союзі форму «керівної ролі партії в усіх державних і громадських організаціях». В той спосіб наступила етатизація не тільки тих організацій, але фактично наступило удержавнення самої партії. З точки зору соціалізму-комунізму це не є нормальне явище. Оп-

зиція «ревізіоністів» намагається направити цей патологічний стан, висуваючи тезу, що в соціалістичному суспільстві до партії належить тільки ідейне керівництво, а не адміністрування державними і громадськими організаціями. Такий погляд здобуває собі все ширший ґрунт в усіх державах соціалістичного бльоку. Офіційна лінія радянської КП поборює «ревізіонізм». З другого боку слід згадати, що й в самому Радянському Союзі не дивляться позитивно на етастистичні викривлення партійного життя. Від смерті Сталіна, та навіть за життя Сталіна, підкреслювано в численних партійних резолюціях, що партія керує державними чи громадськими організаціями, але їх не підмінює. Та ніхто не відважився поставити тези, що керівництво з боку партії має мати виключно ідейний, а не адміністративний характер. І це не випадково: йдеться не про звуження активності партії до ідеології, а її розширення. Супроти цього ніхто в Радянському Союзі не розуміє формули: партія керує, але не підмінює. З офіційного боку йдеться про те, щоби державні і громадські організації мали певний простір, в якому вони могли б виконувати свої функції незалежно від партії і нести за те відповідальність. Коли партія буде втручатися в усі дрібнички, то тим вона знімає фактично відповідальність з державних і громадських організацій. Коли партія не буде втручатися в усі дрібнички, то існує небезпека, що вплив партії буде звужуватися. Тому-то нова програма КП з 1961 року передбачує поширення й інтесифікацію активності партії в усіх ділянках державного, а головню громадського життя. Ця активізація має не тільки ідеологічний, але й практично-адміністративний характер. В той спосіб стає партія державним фактором, на основі якого виростає бюрократична концепція соціалізму-комунізму. Саме проти цієї концепції звертаються ревізіоністи.

Ця еволюція в соціалістичному бльоці має деякі цікаві моменти. В часі публічного обмірковування нової програми КП переважали в СРСР протиревізіоністичні тези і настрої. Для поборювання ревізіонізму вказувано на успіхи Радянського Союзу, країн народної демократії і... Китаю. Від 1961 року поступає охолодження в радянсько-китайських відносинах, саме на ідеологічному фронті. Претенсії Китаю на гегемонне становище в міжнародному соціалістичному русі «заставили» радянських партійних ідеологів головне вістря скерувати проти китайського «догматизму». Та проти здогадного китайського догматизму в радян-

ській версії боряться ревізіоністи, які також мають претенсії визначувати шляхи розвитку міжнародного соціалізму-комунізму. Буде Радянський Союз воювати тільки проти китайського догматизму, то витвориться враження, що він прилучується до хору ревізіоністів. Стане він вперто вести боротьбу на два фронти: проти догматизму і ревізіонізму, то тим буде поглиблюватися ідеологічний хаос в комуністичному світі. Не знати, кудю іти.

Ще в половині 60-х років висували радянські теоретики постулят стосовно нової редакції радянської конституції. Говорилося про те, що догму керівної партії треба виразніше як дотепер санкціонувати в конституції. Треба, мовляв, про керівну роль партії говорити на початку, в середині і на кінці конституції. Ці пропозиції віддзеркалюють погляди радянських догматиків. Останніми часами ті постуляти затишли, а одночасно Чехословачина, як льоальний член комуністичного бльоку, висуває постулят обмежити керівну роль партії до ідеологічного керівництва, щоб таким чином створити здорові передумови для розвитку державного і громадського життя. Радянська преса не перенаголошує цих чехословацьких постулятів, але й не засуджує їх. З того треба робити висновок, що й у самому Радянському Союзі ревізіоністичні течії зміцнили свій ґрунт. Через те мабуть відсувається питання нової конституції, бо ж не знати, як ця конституція має формулювати засадничі питання радянського соціалістичного устрою.

Крім того, керівництво радянської КП мусить рахуватися з настроями серед радянського населення. Розвиток іде не в напрямі повороту до сталінізму, а навпаки — у напрямі відходу від нього. Цей розвиток іде не шляхами, волюнтаристично визначеними партійним керівництвом, а шляхами, визначеними «об'єктивними закономірностями» радянського життя, головно економіки. Щоб вийти з перманентної господарської кризи, партія намагається відходити від директивних методів господарювання, а хоче завести «економічне» керівництво господарським життям. Йдеться про створення системи економічних стимулів для директорів підприємств, керівного персоналу, ну й цілих робітничих колективів. Поворот до директивних методів якраз в галузі економіки може тільки негативно відбитися на ній. А економіка соціалізму це пробний камінь його існування. «Об'єктивні закономірності розвитку» говорять про те, що керівну роль партії треба трансформувати, редукувати її до ідеологічної активності. Швидкість цього процесу зале-

жить також від настанови самого населення. Своєю активною поставою вони можуть цей процес прискорити.

Накреслюючи перспективи згодного розвитку, не зупиняємося тут над концепцією війни проти Радянського Союзу, бо її вже відкинула більшість української еміграції. Це є події, які від еміграції і від українського населення в СРСР не залежать, отже, відпадає потреба вдаватися в фантазії. Не займаємося також міркуваннями наростання революції в СРСР і накреслюванням орієнтацій на цю концепцію, бо підрадянська дійсність, навіть в її еміграційній інтерпретації, не дає конкретного матеріалу до такої орієнтації. Більше виглядів на переверот існує від якоїсь змови у самій радянській верхівці, ніж від бунту периферії. Такий переверот може принести українському народові приємні і неприємні несподіванки. Якщо кожний громадянин Радянського Союзу і кожний підрадянський українець хоче активно впливати на події, то може це робити опозицією проти застарілих і закостинілих шаблонів у всіх ділянках суспільного життя. В той спосіб можна прискіпити еволюцію.

Моральну підтримку для опозиційних рухів серед радянського населення дає Загальна Деклярація прав людини ООН з 10 грудня 1948 року. Її текст в Радянському Союзі відомий. Він навіть опублікований в офіційних виданнях. Відомо, що ця Деклярація не є якоюсь міжнародною конвенцією, під якою стоять підписи держав і до якої можна «приступити». Ця Деклярація має характер порад кожному державному керівництву, а одночасно є моральною основою для опозиції всередині держави, себто боротьби за людські права. Це проявляється з самої преамбулі Деклярації, яка говорить:

«Беручи до уваги, що визнання гідності, притаманної всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних прав їх є основою свободи, справедливості та загального миру; і беручи до уваги, що зневажання прав людини та призириство до них довели до варварських актів, які обурюють сумління людства, і що створення такого світу, в якому люди матимуть свободу слова та переконань та будуть вільні від страху та нужди, проголошено як високе прагнення людей, і

беручи до уваги, що є конечним, щоб права людини оберігалися владою закону для забезпечення того, щоб лю-

дина не була приневолена хапатися за повстання проти тиранії та гніту, як за останній засіб; і

беручи до уваги, що треба сприяти розвиткові дружніх відносин поміж народами; і

беручи до уваги, що народи Об'єднаних Націй підтвердили в Статуті свою віру в основні права людини, в гідність та цінність людської особовости та в рівноправність чоловіків та жінок і постановили сприяти соціальному поступові та поліпшенню життєвих умовин при більшій свободі; і

беручи до уваги, що держави-члени зобов'язалися сприяти в співпраці з Організацією Об'єднаних Націй загальному пошануванню і збереженню прав людини та основних свобод; і

беручи до уваги, що загальне розуміння природи тих прав та свобод має величезне значення для нового виконання цього зобов'язання;

Генеральна Асамблея

проголошує сьогоднішню Загальну Деклярацію прав людини як завдання, до виконання якого повинні змагати всі народи і всі держави, щоб кожна людина і кожний орган суспільства, маючи постійно перед очима сьогоднішню Деклярацію, намагалися шляхом освідомлення та освіти сприяти пошануванню цих прав і свобод та забезпеченню, шляхом національних і міжнародних поступових заходів, загального і ефективного визнання та здійснення їх як серед народів держав-членів Організації, так і серед народів територій, що знаходяться під їхньою юрисдикцією».

Стаття 20 Декляраці голосить:

1. Кожна людина має право на свободу мирних зборів і асоціацій.

2. Нікого не можна примушувати вступати в якусь асоціацію.

В зв'язку з Деклярацією треба пригадати, що в після-версальській Європі існували т. зв. меншинні договори, які мали на меті загарантувати деяким національностям, серед них і українському населенню під Польщею, свободний національний розвиток. В практиці вони себе мало виправдали. Ці договори давали деяким національностям

право на національний розвиток під умовою необхідної лояльності супроти держави. Національності, які такої лояльності не демонстрували, не могли користуватися привілеями меншинних договорів. Йдеться властиво про двобічну лояльність: про лояльність держави до національних меншин, керованої бажанням створити для них передумови для національного розвитку, а з другого боку про лояльність меншин до держави. Автори меншинних договорів вірили в те, що можна знайти якусь компромісову розв'язку. Досвід показав, що інтерпретація слова «лояльність» з боку держави іде в суб'єктивному напрямі. Польща обмежувала права українців на національний розвиток під ширмою їх нелояльності, що легко було доказати.

Сучасний стан міжнародних відносин охорони меншин не знає. Права національних меншин — як це виходить зі змісту Деклярації — має посередньо гарантувати Деклярація прав людини. При голосуванні над проектом Деклярації Радянський Союз і його сателіти втрималися від голосування. Це однак не значить, що ця Деклярація тому для Радянського Союзу не обов'язкова. Цього в Радянському Союзі ніхто не твердить. А все ж механічне стосування Деклярації в Радянському Союзі мусить подібувати на труднощі устředового порядку. Тим не менше Загальна Деклярація є моральною основою і для радянських громадян в боротьбі за їхні права.

Подібно, як автори меншинних договорів, так і автори Деклярації не передбачували можливості користуватися Деклярацією групами, які існування прав людини не визнають, отже, для різних фашистів чи інших противників демократії. Адже демократичний світогляд базується на правах людини. Ст. 30 Деклярації гласить таке: «Нічого в нинішній деклярації не можна тлумачити як управління якоїсь держави, групи осіб чи окремих осіб займатися будь-якою діяльністю або dokonувати вчинки, скеровані на знищення прав і свобод, з'ясованих в нинішній Деклярації».

Отже, щоб могли мати моральне право користуватися Деклярацією чи посилатися на неї, треба декларувати права людини, сформульовані в Деклярації, як своєрідне політичне кредо, покласти їх в основу своїх політичних програм. Це слід мати на увазі тим українським політичним групам, які на основі Деклярації намагаються розгорнути політичну активність.

Далі, слід пригадати, що Деклярація пригадує громадянам всіх держав, що вони мають і обов'язки перед суспіль-

ством, отже, що й вони зобов'язані до принципової лояльності. Ст. 29 Деклярації говорить таке:

«1. Кожна людина має обов'язки перед суспільством, в якому тільки є можливий вільний і повний розвиток їх особовости.

2. При здійснюванні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечити належне визнання і пошанування прав і свобод інших та задовольнити справедливі вимоги моралі, громадського порядку та загального добробуту в демократичнім суспільстві.

3. Реалізація цих прав і свобод в жодному випадку не має суперечити цілям та принципам Організації Об'єднаних Націй».

З цього можна зробити висновок, що Деклярація прав людини передбачає лояльне ставлення держави до громадянина і громадянина до держави. Отже, й тут існує вимога мінімальної лояльності з обох боків. Як практично це зреалізувати, це питання практичної політики, політичної вироблености тощо.

Деклярація не передбачає «прав» людських колективів, наприклад, народів чи націй. Автори виходили з того, що коли людина буде користуватися правами і буде ефективно ті права мати, то тим самим і народи отримають відповідні гарантії для національного розвитку. Деклярація не передбачає якихось прав і для релігійних організацій, зокрема для церкви. Вона тільки говорить, що «кожна людина має право на свободу думки, сумління та релігії; це право обіймає собою свободу змінювати свою релігію чи переконання і свободу визнавати свою релігію чи переконання як особисто, так і спільно з іншими, публічно або приватно стосовно вчення, богослужби та виконання релігійних і ритуальних обрядів» (ст. 18). Ця стаття сама не створює передумов на вільний розвиток релігійних чи церковних організацій. Зате в сполучі з ст. 20 (свобода асоціацій) така гарантія існує. Це саме стосується і поодиноких національностей. Тому-то й питання свободи товариств, корпорацій і асоціацій має величезне значення, якому ми присвячуємо цю працю.

З М І С Т

I. ВСТУПНІ ЗАВВАГИ	5
II. ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД	12
1. Період 1918—1922	12
а) Особливе становище церкви	12
б) Інші організації	14
2. Важливіші постанови радянських законів про товариства з 1922 р.	15
3. Закон про товариства з 1928 р.	19
4. Особливі типи організацій	26
III. ПЕРІОД П'ЯТИРІЧОК	30
1. Спільки творчих професій	31
2. Адвокатські колегії	36
3. «Добровільні» товариства і союзи	39
4. Профспілки	51
5. «Органи громадськості»	55
6. Відношення до «держави»	59
7. Майнові справи товариств	67
IV. СТАНОВИЩЕ ПАРТІЇ В ДЕРЖАВІ	78
V. КРИТИКА З БОКУ «РЕВІЗІОНІСТІВ»	97
1. Про керівну ролю партії	98
2. Про місце держави в системі диктатури	105
VI. ПРОГРАМА АКЦІЇ ЧЕХОСЛОВАЦЬКИХ «РЕВІЗІОНІСТІВ»	119
VII. РЕАКЦІЯ МОСКВИ	137
VIII. ЦЕРКОВНІ ТА РЕЛІГІЙНІ ТОВАРИСТВА В ПЕРІОДІ П'ЯТИРІЧОК	143
IX. КІНЦЕВІ МІРКУВАННЯ	153